

Az elidegenedés problémája a marxizmusban

ÁGH ATTILA

Kevés filozófiai probléma van napjainkban, melyet olyan széles körben tárgyalnak és vitatnak, mint az elidegenedés problémáját. Szinte valamennyi társadalomtudomány érdekelt e kérdésben, sőt a művészetek is — elég, ha csak pl. Kafka, Sartre, Camus, Fellini munkásságára gondolunk. A probléma fontossága és átfogó volta már önmagában is mutatja, hogy többről van itt szó, mint múltó „szellemi divatról”, s ezt igazolja a filozófia — ezen belül a marxista filozófia — története is. A két világrendszer küzdelmének és szocialista társadalmunk fejlődésének elvi kérdései azok, melyek rendkívül élesen és sürgető igénnyel vetik fel az elidegenedés problémáját.

Napjainkban nem kell már az elidegenedés probléma tanulmányozásának fontosságát különösen bizonygatni, a kutatók előtt elsősorban a konkrét kidolgozás feladata áll, mivel az messze elmaradt az igényektől. A különböző társadalomtudományok művelői, írók, sőt újságírók is egyre gyakrabban használják az elidegenedés fogalmát, sokszor konkrétan meghatározott tartalom nélkül, s így fennáll annak a veszélye, hogy a kategória használata valamilyen elméleti varázsszerré változik át, mely részletes, a dolgok sajátosságainak megfelelő elemzés helyett egy csapásra „megoldja” a problémákat. Ezért az alábbi tanulmányban megkíséreljük röviden összefoglalni az elidegenedés problémájának történetét és tartalmát.

Bár az elidegenedésre vonatkozó kutatások rohamosan haladnak előre — különösen a fiatal Marx munkásságát illetően —, korántsem lehet még egységesen kialakult álláspontról beszélni a marxista filozófiában az elidegenedésre vonatkozólag. Ennek oka nemcsak abban keresendő, hogy a kutatás a kezdeti stádiumában van — ami maga is okozat —, hanem mindenekelőtt abban a sajátos helyzetben, melyet az elidegenedés problémája a XX. századi filozófiában elfoglalt. Ezért, mielőtt az elidegenedés tartalmának vázolására kísérletet tennénk, fel kell mérnünk azokat a tényezőket, melyek az eddigi kutatás körülményeit meghatározták. Másrészt, egységes álláspont hiányában az elidegenedés problémájának ismertetése egyben állásfoglalás is, s nem tekinthető egyébnek, mint a marxizmus klasszikusai elidegenedésre vonatkozó kutatásai értelmezésének.

Az elidegenedés marxi elméletének történetéhez

A marxizmus fejlődésének jelenlegi fokán az elidegenedés felfogása a munkák többségében még magán viseli a probléma megközelítésének dogmatikus korlátozottságát. Itt nem elegendő csupán arra utalnunk, hogy a személyi

kultusz időszakában hogyan torzult el a marxizmus, és korlátozódott néhány — bár többnyire alapvető — probléma feldolgozására és a velük kapcsolatos kategóriák használatára. Ennél többről van szó. Századunk 30-as éveitől kezdve majdnem napjainkig a marxizmus néhány problémáját és kategóriáját a különböző polgári és revizionista áramlatok egyszerűen kisajátították, s a marxizmus meghamisítására használták fel — vonatkozik ez mindenképp az elidegenedésre. A dogmatizmus előretörése következtében a marxizmus ezekben a kérdésekben defenzívára szorult, már csak azért is, mert a klasszikusok munkásságának ezen területeit elhanyagolták, sőt tudatosan „elsüllyesztették”. Ismeretes, hogy a személyi kultusz éveit alatt a Szovjetunióban csaknem lehetetlen volt hozzájutni Marx és Engels összes műveéhez, s hasonlóképpen volt ez — bár kisebb mértékben — Lenin munkáival is.

Igy került az elidegenedés problémája az antropológiával egyetemben az antimarxista irányzatok fegyvertárába. Ettől kezdve a kategória egész története összekapcsolódott a fiatal Marx „humanistává” minősítésének koncepciója alapján a marxizmus „átértékelésével”, s vezetett általában a „fiatal” és a „késői” Marx szembeállításához. Az elidegenedés problémája a Gazdasági-filozófiai kéziratok 1932-es megjelenésétől a marxizmus meghamisításának, s a marxizmus elleni támadásnak fő formájává vált¹ és maradt is napjainkig, s ugyanakkor belekerült különböző polgári irányzatok — egzisztencializmus, neotomizmus stb. — filozófiai rendszerébe.

Mivel a marxizmus kialakulása — néhány igen színvonalas kezdeményezéstől eltekintve² — egészen a legutóbbi évekig az egyik legelhanyagoltabb kérdése volt a marxista filozófiának, a fiatal Marx kutatása a különböző antimarxista irányzatok „szabad vadászterületévé” vált, s a marxista filozófia képviselői csak arra szorítkoztak, hogy elhárítsák a polgári és revizionista filozófusok támadásait. Különösen jellemző ez a második világháborút követő időszakra, amikor ezek a támadások fokozódtak,³ s a probléma dogmatikus elutasításának részleges leküzdésével az elidegenedés az 50-es évek második felében részletesebb tárgyalást nyert, de kizárólag negatív, kritikai jelleggel.⁴ Az elidegenedés elméletét úgy fogták fel, mint valami szükséges rosszat, ami a marxizmus kialakulásából adódik, úgy tekintették, mint a marxizmus korai, még nem adekvát kifejtését, melyben a marxit megelőző filozófiák hatása mutatkozik meg, s melyet aztán később Marx „levetkőzött”. Ugyanilyen álláspont alakult ki Marx fiatalkori munkásságának valamennyi problémájával — történetfilozófiájával, antropológiájával — szemben is. Ennek az álláspontnak a továbbfejlesztése az a felfogás, mely az elidegenedés problémáját a ka-

¹ Lásd J. P. Mayer: Egy kiadatlan Marx munkáról. Rote Revue, Zürich 1931. január; H. de Man: Az újra felfedezett Marx. Der Kampf, 1932/5—6.; H. Marcuse: Marx újonnan felfedezett kézíratairól. Die Gesellschaft, 1932/8.

² Gondolunk elsősorban M. Lifsic „Marx és az esztétika” c. munkájára. Moszkva, 1933.

³ Lásd pl. P. Bigo: Marxisme et Humanisme, Paris 1953.; M. G. Lange: Marxizmus Leninismus, Stalinismus, Stuttgart 1955.; J. Calvez: La pensée de Karl Marx. Paris 1956.; J. Hyppolyte: Études sur Marx et Hegel. Paris 1955.; A marxizmus „kutatására” indult 1954-ben a Marxismusstudien c. nyugatnémet folyóirat (Tübingen) az evangélikus filozófusok (E. Thier, Y. Fetscher) szerkesztésében.

⁴ R. Garaudy: Marxizmus és humanizmus. Kossuth, 1959; R. Garaudy: Az „elidegenedés” fogalmáról. Voproszi Filozofii, 1959/8.; T. I. Ojzerman: Az elidegenedés kérdése és a marxizmus mai „bírája”. Magyar Filozófiai Szemle, 1962/2.; E. M. Sztitnyikov: Проблема «отчуждения» в буржуазной философии и фальсификаторы марксизма. Moszkva 1962.

pitalizmus, a társadalmi élet szféráin belül pedig az áru- és pénzfetizmus területére „számúzi”, mivel az utóbbinak tárgyalása a Tőke I. kötetben nyilvánvaló.

Az ötvenes évek elejétől azonban megélné vált a fiatal Marxra vonatkozó marxista kutatás, s ez igen értékes eredményeket hozott,⁵ ha bizonyos mértékig ezek az ismérvek jellemezték is. A szocializmus építésének elvi kérdései azonban a marxizmus eddig elhanyagolt területeinek újra előtérbe állítását követelték meg, fellendül az etika, a személyiségelmélet, a filozófiai antropológia kutatása. Mindezek Marx korai munkásságára irányították a figyelmet, s ennek nyomán megkezdődött a marxi elidegenedés elmélet rekonstruálása is. Megjelent néhány munka,⁶ mely már nem az elidegenedés polgári érttelmezése bírálatát tekinti elsőrendű feladatának, és filozófiatörténeti értékelését sem tartja önmagában elegendőnek, hanem az elidegenedés kategóriáját élő, pozitív kategóriának tekinti, s kísérletet tesz értelmezésére, a történelmi materializmus marxi rendszerében elfoglalt helyének rekonstruálására. Ez az álláspont egyre elfogadottabbá válik, s ha a pozitív kimunkálás csak az első lépéseknél tart is az elidegenedés tárgyalásában, annyi mindenesetre már megállapítható, hogy az ez irányú munka a szocializmus építésének és ennek következtében a különböző társadalomtudományoknak reális igényét elégíti ki.

Az elidegenedés problémája a filozófia történetében

Az elidegenedés leszűkített, korlátozott felfogása a filozófiatörténeti tárgyalásában együtt jár a kategóriának és a problémának a klasszikus német filozófiából, kiteljesedett formájában pedig Hegel filozófiájából való eredeztetésével. Ez kettős következménnyel jár. Egyrészt az elidegenedés fogalma mint a spekulatív idealizmus terméke rendkívül absztrakt, szinte kozmikus értelmezést nyer — így érthetővé válnék, miért „vetkőzte le” Marx. Másrészt elvész a probléma jogosultsága, nem mutatkoznak meg azok a társadalmi fejlődésben rejlő okok, melyek a filozófiatörténet hosszabb korszakán keresztül felszínen tartják. A probléma ugyanis — a kibontakozó kapitalizmus ellentmondásai elméleti feltárása során — már jóval Hegel előtt felvetődött s, mint látni fogjuk ezek az ellentmondások adják Hegel elidegenedés elméletének reális tartalmát is. Így Marx nem a német klasszikus filozófia által létrehozott spekulatív, a valóságtól távol álló elméletet vett át, hanem a kapitalista társadalom ellentmondásai rendszerének elemzését folytatta és emelte magasabb szintre.

Az elidegenedés (alienatio) kategóriája a jogi gyakorlatban keletkezett, még jóval a filozófiai megfogalmazása előtt. Egyszerűen megfogalmazva az eladás (elidegenítés) szituációját fejezi ki, melyben a tárgy gazdát cserél, más ember tulajdonába kerül. Innen adódik alapvető értelmezése: elválás, szembe-

⁵ L. N. Pazsitnov: У истоков революционного переворота в философии. Szocsekgiz, 1960.; A. Cornu: Маркс Энгельс жизнь и деятельность. I—II. Moszkva 1959—61. T. I. Ojzerman: A marxista filozófia kialakulása. Kossuth 1964.

⁶ J. N. Davidov: Труд и свобода. Moszkva 1962.; J. N. Davidov: Lefebvre és „elidegenedési elmélete”. Valóság, 1964/2.; I. Sz. Narszkij: Az „elidegenedés” fogalom történeti-filozófiai értelmezéséről. Filozofszie Nauki, 1963/4.; Márkus György: Marx fiatalkori művei és napjaink társadalomtudománya. Valóság 1964/4.

kerülés. Használata kezdettől fogva a tulajdon mozgásához rögződik, s ennek kapcsán első elméleti alkalmazására az angol politikai gazdaságtanban került sor.

A probléma előtörténete során — a klasszikus német filozófiát megelőző időszakban — nem történik meg az elidegenedés rendszeres feldolgozása és elméletté formálása, s ez nem is volt lehetséges, hiszen csak a kapitalizmusban fordul elő kifejtett állapotban, tehát a probléma maga is csak a kapitalizmus kiteljesedésével válik döntő jelentőségűvé, s rá jellemző jelenségek — melyek az elemzés alapját adják — is csak akkor bontakoznak ki tiszta formában. Így a probléma előtörténete időszakában csak egyes utalásokat találhatunk, pl. Hobbes filozófiájában, vagy a probléma bizonyos gazdasági megközelítését, mint az angol politikai gazdaságtanban. Rousseau az egyetlen, aki részletesebben foglalkozik az elidegenedés problémájával, de elidegenedés elméletet még nem találunk nála. A probléma története ebben a vonatkozásban még feltáratlan, itt további kutatásokra van szükség.

A probléma tulajdonképpeni története a klasszikus német filozófiával kezdődik. Kant az, aki először megfogalmazza a problémát, mely szerves része Fichte és Schelling filozófiájának is. Kiteljesedését a Marx előtti filozófiában kétségtelenül Hegelnél látjuk, de Hegelnél is jóval többről van szó, mint valami absztrakt, spekulatív kérdésfeltevésről. A klasszikus német filozófiában az elidegenedés problémája ontológiai síkon jelentkezik. A valóságos társadalmi problémák ontológiai síkra való átvetítése a sajátos német fejlődés következménye, ti. a reális társadalmi ellentmondásokat csak ontológiaiává absztrahálva tudták feloldani. Elidegenedéselméletük az absztrakt megközelítés és a probléma ontologizálása ellenére számos reális mozzanatot tartalmaz, így semmi esetre sem „kompromittáló” az elidegenedéselméletre nézve, hogy első rendszeres megfogalmazását a klasszikus német filozófia műhelyében nyerte.

Az elidegenedés ugyanazt a szerepet játssza Hegelnél, mint a teremtés a vallásban, csak hogy a filozófiai absztrakció magasabb fokán. Az abszolút szellem a tevékenysége során elidegenedik önmagától, külsővé, saját másletévé válik, s ezzel létrehozza a tárgyi világot, a természetet. Hegel rendszerének az az alap gondolata, hogy az abszolút szellemnek önmaga megismeréséhez szabadon ki kell bocsátania önmagából a saját ellentétét, melyben mint egy tükörképben szemlélheti magát. Az elidegenedésben, vagyis másletében azonban nem érzi jól magát, a tárgyi világból ki akar törni a tiszta absztrakciók birodalmába, végezni akar az elidegenedéssel, de ugyanakkor jól tudja, hogy ez az időzés a tárgyi világban szükséges, mert csak így ismerheti meg önmagát. Az abszolút szellem útja a tárgyiasságon keresztül nehéz és fáradságos (Hegel Odüsszeiának nevezi), a természet és a társadalom intézményei idegenek a világszellemtől, mert dologiak, eltárgyiasultak. Ezen a fáradságos úton tér vissza a szellem önmagához, az eszméhez mint eszméhez a megszüntetett tárgyiasságban, a felismerésben. A szubjektum felismeri magát az objektumban, s a megismerés révén az objektum visszatér a szubjektumra, feloldódik benne, létrejön a kettő egysége, a szubjektum—objektum azonossága mint abszolút tudás.

Az elidegenedés fenti ontológiai rendszere spekulatív jellege ellenére a realitás számos mozzanatát rejti magában. Az abszolút szellem mozgása az emberi megismerés mozgását írja le, s ilyen értelemben feltétlenül érvényes az, hogy az ember saját lényegét csak eltárgyiasítva, a humanizált természetén keresztül ismerheti meg, sőt csakis így hozhatja létre. Ennyiben a fentiek kap-

csolódnak Hegel egyik legzseniálisabb filozófiai felfedezéséhez, az ember önteremtésének elméletéhez, munkahipotéziséhez.

Számunkra azonban jóval fontosabb az elidegenedés ez utóbbi vonatkozása, az, mely az emberi tevékenységgel kapcsolatos. Bár hangsúlyoznunk kell, hogy Hegel filozófiájában ez a két — ontológiai és társadalmi — vonatkozás elválaszthatatlanul összekapcsolódik, s éppen ez a hegeli elidegenedésemélet sajátossága. Hegel meglátta azt, hogy az emberek társadalmi tevékenysége kikerül ellenőrzésük alól, céljukkal ellentétes következményre vezet, s eredményei szembekerülnek velük. Ezzel Hegel megragadta az elidegenedés alapvető kérdését, s azt megvizsgálta a különböző társadalmi formációkban, részkérdésekben is számos újat és eredetit nyújtva. Hegel elemezte az emberi tevékenységet mint munkatevékenységet is, de a sajátos társadalmi feltételek között végzett munkát azonosította a szubjektum objektíválódásával általában, s így az elidegenedést mint eltárgyasulást értelmezte, melyből az egyetlen kiút a megismerésen keresztül vezet. Hegel szerint az ember egyszerre szellemi-társadalmi és fizikai-individuális lény, s ahhoz, hogy a többi emberrel a kapcsolatot felvegye, individualitását társadalmilag realizálni kell, munkatevékenységet kell folytatnia, tárgyat, terméket kell előállítania, mely ugyanakkor saját szellemi lényegének ellentmond.

Marx a hegeli elidegenedés elmélet bírálatában leszögezte, hogy egyrészt a társadalmi tartalmat elfedi az absztrakt ontológiai séma, másrészt a szubjektum-objektum egységének tételezése miatt az elidegenedés bizonyos értelemben csak látszólagos, s harmadrészt, mivel az elidegenedés megszüntetése csak a felismerésben történik, ez a megszüntetés illuzórikus. Mindent egybevetve, Marx egyaránt bírálta az elidegenedésnek eltárgyasulásként, illetve az ember külsővé válásaként való felfogását, s az elidegenedést egy meghatározott társadalmi-történeti szituációban végzett munkára értelmezi, ezért az elidegenedés nála társadalmi-gazdasági kategóriává alakul át. Így a hegeli elidegenedés elmélet marx kritikája elvezetett az elidegenedés tényleges megszüntetése elméletének kidolgozásához a marx filozófiában. Ennek előzménye volt azonban az ifjúhegeliánus iskola kialakulása és válsága, a hegeli elmélet marx kritikája.

Az ifjúhegeliánusok az elidegenedést leszűkítették a tudati elidegenedésre, s ezt mint vallási elidegenedést tárgyalták. Fő képviselőik, D. Strauss és B. Bauer, elsősorban azt a kérdést vizsgálták, hogyan keletkeznek és hogyan válnak uralkodókká az emberre és a társadalomra vonatkozó hamis nézetek. Strauss ezt a közösség által alkotott mitologikus nézetek hagyománnyá válásával, Bauer pedig az öntudat teremtményeinek elidegenedésével magyarázta, melynek során az öntudat által alkotott absztrakciók önállósulnak az emberrel szemben. A vallás kritikájának komoly politikai jelentősége volt az akkori Németországban, de ők radikalizmusuk korlátainál fogva megmaradtak az elmélet síkján, bíztak a kritika mindenható erejében, s ezzel lényegében megmaradtak a hegeli filozófia keretein belül, ezt szubjektív idealista irányban átértelmezve.

Fordulatot jelentett az ifjúhegeliánus filozófiában — egyben az elidegenedés felfogásában és Hegel kritikájában is — Feuerbach fellépése. Feuerbach volt az, aki először tette a hegeli rendszer alapjait s ezzel az elidegenedés idealista értelmezését kritika tárgyává, így számára az elidegenedés problémája a filozófia alapkérdése materialista eldöntésének eszközévé változott. Elidegenedés elmélete elválaszthatatlanul összekapcsolódik antropológiájával,

mellyel itt nem foglalkozhatunk, csupán arra kívánunk utalni, hogy a feuerbachi elidegenedés elmélet lényege az, hogy az embertől elidegenednek lényegileg tulajdonságai, természetfeletti létezővé szublimálódnak, s megszemélyesülnek isten alakjában, mely ily módon magában foglalja az emberi nem mindenhatóságát. A vallási elidegenedés tárgyalásán túl Feuerbach nagy érdeme, hogy mindenfajta filozófiai idealizmust az elidegenedés termékének fogott fel, s így tárgyalta a hegeli filozófiát is. Végeredményben azonban ő is megmaradt az elidegenedés tudati aspektusánál, nem szélesítette a problémát társadalmivá, nem tudta megragadni „világi alapját”, s az elidegenedés feloldása nála is illuzórikus marad: felvilágosítás révén rá kell vezetni az embereket a lényegüknek megfelelő életmódra, s ez majd társadalmi méretekben megszünteti az elidegenedést.

Fontos még az elidegenedés elméletek és a fiatal Marx fejlődése szempontjából Hess munkásságára kitérnünk. Hess Feuerbach antropológiájából és humanizmusából indul ki, de társadalmilag, s főleg gazdaságilag sokkal jobban konkretizálja. Az elidegenedést úgy értelmezi mint a magántulajdon rendszeréből adódó társadalmi jelenséget, mely elszakítja egymástól és szembeállítja egymással az embereket, konkurenciát szít köztük és egoistává teszi őket. Az elidegenedés legfőbb megtestesülésének a pénzt tartotta, melynek szinte misztikus hatalmat tulajdonított. Hess sok olyan gondolatot vetett fel, mely pozitív hatással volt a fiatal Marx fejlődésére, a 40-es évek közepétől azonban mindjobban vakvágányra jutott a fejlődése, egyre jobban előtérbe került nála az etizáló szemlélet és az anarchizmus, s az ún. „igazi szocializmus” megalapítója lett.

Ez a rövid és igen vázlatos filozófiatörténeti áttekintés is mutatja, hogy az elidegenedés problémája mélyen benne gyökerezik az újkori filozófia történetében, ennek különösen a kapitalizmus teljes kibontakozását követő szakaszában. Az elidegenedés elméletek éppen a kapitalista társadalom lényegét, az emberi világ elembertelenedését, az emberrel való szembefordulását akarták megragadni, s így közvetlen előzményül szolgáltak a kapitalizmus marxi kritikájának, s egyben ezen állapotok meghaladásának, a tudományos szocializmus elméletének.

Az elidegenedés problémája a fiatal Marx filozófiájában

Az elidegenedéssel kapcsolatos társadalmi-filozófiai problémák elválaszthatatlanul összekapcsolódtak a klasszikus német filozófia fejlődésével, így mi sem természetesebb, mint hogy a fiatal Marx számára e problémák és a velük kapcsolatos kategóriák kora filozófiai anyagában adóttak voltak. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy egy új filozófiai álláspontot először csak a réginek a fogalmaival és fordulataival lehet meghatározni, s ennyiben Marx filozófiájában az elidegenedés játszhatott volna olyan átmeneti szerepet, mint a klasszikus német filozófia más, átmenetileg átvett és alkalmazott használt kategóriái. Szerintünk azonban másképp áll a helyzet, s ennek oka az, hogy az elidegenedés problémája reális probléma, melynek feltárására és adekvát, rendszeres kifejtésére Marx az egész munkássága során törekedett. Másrészt szembe kell néznünk a szakirodalomban oly gyakori felfogással, mely a marxi elidegenedés fogalmat hegeli és feuerbachi átvételének tekinti. Szerintünk ez nem áll, s nem következik abból, hogy Marxnak — mint minden filozófusnak — a készen

talált gondolati anyagból kellett kiindulni. Nem áll először azért, mert Marx sohasem vette át sem „a” hegeli, sem „a” feuerbach-i elidegenedés fogalmát, értelmezést, hanem „csak” egyes elemeiket, s ezeket is igen lényeges módosításokkal, másodszer a kategóriák átvétele nála meghatározott társadalmi-filozófiai problémakörhöz kapcsolódik, s más lévén maga a társadalmi szituáció is, amely a filozófiai elemzést kiváltotta, más funkciója lett a fogalomnak is Marx filozófiájában, harmadszer, amikor Marx az elidegenedés problémáját mélyebben elemzi és a kategóriát sűrűbben kezdi használni, akkor — 1843 őszétől — a klasszikus német filozófián kívül nemcsak az angol politikai gazdaságtan, hanem a francia felvilágosodás elidegenedésméleteit is tanulmányozta már.

Az elidegenedés problematika fejlődése a fiatal Marx munkásságában egybeesik általában vett filozófiai fejlődésével. Amennyiben Marx utolsó fiatalkori művének A német ideológiát tekintjük, ebben a szakaszban elidegenedésméletének három nagyobb állomását különböztetjük meg: az 1844 előtt irt munkákat, a Gazdaság-filozófiai kéziratokat, illetve a Szent családot és a Német ideológiát.

Az elidegenedés problémája már Marx doktori disszertációjában felbukkan, bár bizonyos mértékig még hegelizáló, ontológiai értelmezésben. A hegeli elidegenedésmélet ontológiai koncepcióját azonban még fejlődésének kezdetén sem vette át, az elidegenedést mindenekelőtt mint társadalmi problémát értelmezte. Ez kitűnik a disszertációból is, melynek hangvételére elsősorban a harcos ateizmus a jellemző. Marx bekapcsolódott az elidegenedésről folyó vitába, mely a 30-as évek végén már javában folyt az ifjúhegeliánusok között, s ebben a helyzetben maga is a vallási elidegenedés kutatásába kezdett. Jóllehet munkái ebből az időszakból nem maradtak fenn, bennük — pl. a keresztény művészetéről szóló írásában — tudomásunk szerint ilyen kérdéseket tárgyalt. 1842-ig szorosán együttműködött Bauerrel — maga az együttműködés ténye is mutatja Marx ilyen irányú érdeklődését ebben az időszakban —, de korántsem fogadta el teljesen Bauer álláspontját, az eltérés már a disszertációból nyilvánvaló. 1842-től Feuerbach hatása kerül előtérbe, akinek éppen a vallási elidegenedésre vonatkozó elmélete gyakorolja rá a legnagyobb befolyást. 1843-ban Hess-szel állt a legszorosabb kapcsolatban, akinek hatása azonban már a vallási elidegenedés problémakörén túlvezeti.

A marxi elidegenedésmélet kialakulására a fenti filozófusok gyakorolták közvetlenül a legnagyobb hatást, emellett közvetve maguk is közvetítették Hegel vagy — mint pl. Hess — a francia felvilágosodás és a politikai gazdaságtan hatását. Marx azonban egyikük koncepcióját sem fogadta el teljes egészében, fejlődése tehát nem fogható fel úgy, hogy az egyik állásponttól a másikra helyezkedett, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy fejlődése meghatározott szakaszában egyik vagy másik filozófus álláspontjához állt legközelebb. Velük való kapcsolata egyúttal álláspontjuk kritikája volt, mely fokozatosan haladt előre saját álláspontjának kidolgozásával, s kb. 1845-ben fejeződött be a feuerbach-i antropológia bírálatával. Ezzel párhuzamosan 1843 elejétől megkezdte a klasszikus angol politikai gazdaságtan és a francia felvilágosodás közvetlen tanulmányozását is. Csak ennek a bonyolult kölcsönhatásnak a figyelembevételével tudjuk feltárni Marx elidegenedésre vonatkozó nézeteinek fejlődését és saját elidegenedésmélete kialakulásának folyamatát, mely sokkal bonyolultabb, több mint a hegeli elidegenedésmélet „kritikai átvétele”.

Első fontosabb publikált írásaiban, a Rheinische Zeitungban megjelent cikkekben már érinti az elidegenedés problémáját, de bennük — nyilván a

publicisztikai jellegükből következően is — nem teszi még közvetlen kutatás tárgyává. Ezekben a cikkekben az elidegenedés a fetiszizált tudat jelenségeként szerepel, erre a közvetlen indítást nyilván a vallási elidegenedés problematikája adja. A tárgyalt témák azonban már politikai kérdésekkel kapcsolatosak, ezek a Rheinische Zeitung-időszak végén elvezetik Marxot a gazdasági kérdések felvetéséhez is. A marxi elidegenedésemélet tehát a vallási, majd az általában vett tudati elidegenedésből indul ki, s a politikai elidegenedés vizsgálatán keresztül a gazdasági szféra elidegenedésének tárgyalásához eljutva alakul ki.

1843-ban, amikor az elidegenedés problémáját lényegében először kezdi elemezni már a Rheinische Zeitung-beli tapasztalatok állnak Marx mögött, melyek következtében eljutott a magántulajdonnak és az államnak mint a fennálló társadalom alapjainak felismeréséig, s kezdi látni már a magántulajdon központi jelentőségét is. A magántulajdon társadalmi szerepe, a magántulajdon és az állam, vagyis a „polgári társadalom” és a „politikai állam” viszonya az, ami Marx munkásságában felveti az elidegenedés problémáját. Marx filozófiájában ettől fogva a kapitalista társadalom kritikájának, gazdasági-társadalmi struktúrája elemzésének fő formája az elidegenedésemélet kidolgozása volt.

Látunk kell tehát, hogy Marxot az elidegenedés problémájához mindenekelőtt a reális társadalmi ellentmondások vezették el — ebből a szempontból döntő a Rheinische Zeitungnál folytatott tevékenysége —, másrészt 1843-ra feldolgozta mindazt, amit a klasszikus német filozófia és az ifjúhegelianizmus nyújtani tudott az elidegenedés kérdésében. Az ún. „kreutznachi” kéziratban (A hegeli jogfilozófia kritikája. A hegeli államjog kritikája 261—313. §) még a hegeli problémakörön belül mozog, a hegeli államjog bírálatának formájában tisztázza saját nézeteit. Az elidegenedés problémája ugyanakkor kezdettől fogva Marx rendszerező törekvéseihez kapcsolódik, kezdetben csak az állam, később már az egész társadalom vonatkozásában.

A kreutznachi kéziratban az elidegenedés problémáját már sokkal szélesebb síkon veti fel, nemcsak mint az állam problémáját, hanem mint az egyes társadalmi szférák kölcsönhatásának, nem adekvát viszonyának kérdését vizsgálja, e viszony alapját keresi és találja meg a magántulajdonban, s az állam létrejöttében ennek a következményét látja meg.

Az elidegenedés problémájának differenciált elemzése azonban nem feltétlenül kapcsolódik még az elidegenedés kategóriájának használatához Marxnál, maga a fogalom a fenti munkában csak ritkán fordul elő, átmenetileg más fogalmak kerülnek előtérbe (pl. Trennung, Vermittlung stb.). Másfelől viszont a probléma differenciált elemzését a vele kapcsolatos kategóriák gazdasága is mutatja, mivel maga az elidegenedés rendszerező kategória, kategóriák rendszere tartozik hozzá, melynek kialakulása már a kreutznachi kéziratban megkezdődik, s még a Tőke kötetében is tart.

Az elidegenedésemélet az első konkrét megfogalmazását a Deutsch-Französische Jahrbücher-ben megjelenő Marx-cikkekben nyeri el. Ez a fordulat abban áll, hogy Marx az elidegenedést összekapcsolja az emberi emancipáció problémájával, mely a kommunizmus elméletének első, még igen absztrakt marxi megfogalmazása. Az emberi emancipáció nem más, mint az ember visszatérése az elembertelenített világból igazi lényegéhez, visszanyerése önmaga által. Am Marx ezt a feuerbach-i tételt elmélyíti, konkrét társadalmi tartalommal tölti meg, s a politikai és emberi emancipáció szembeállításával a polgári forradalmon túlmenő szocialista programot ad. A zsidókérdéshez c. munkában

már megtalálható az elidegenedés probléma első vázlatos kifejtése, s alkalmazásának területe is kialakul, egyrészt általános történetfilozófiai kategóriaként a társadalom fejlődésének leírására, a kapitalizmus elméletének megalapozására szolgál, másrészt egy konkrét társadalmi-gazdasági alakulat, formáció, illetve egyes szférái elemzésére szolgál, jelzi ezek mozgásában egyes elemek egymásnak meg nem felelését, kiváltó okaikra való fordított visszahatását, egyszóval a fejlődés egyoldalúságát, eltorzulását. A zsidókérdéshez c. munkájában jellegzetesen fonódnak össze az elidegenedés különböző értelmezései, a kiindulópont a polgári társadalom-politikai állam hegeli szembenállása, ezt kibővíti a vallási elidegenedés feuerbach-i elméletével, melynek azonban világi alapját is igyekszik megadni, s ennyiben túllép Feuerbachon is, az elidegenedést társadalmi-gazdasági problémává mélyíti, s a pénzt tekinti elsődleges megtestesítőjének. Ez viszont már Hess hatására utal, s a fentieket a tárgy elidegenedése irányában fejleszti tovább. A zsidókérdéshez c. munka jól mutatja, hogy Marx a különböző elidegenedés elméleteket hogyan ötvözi minőségileg magasabb egységgé.

A zsidókérdéshez c. munkának azonban egy komoly hiányossága van, itt még nem kapcsolódik egybe az elidegenedés fenti két — konkrét társadalmi és történetfilozófiai — vonatkozása, nem jelenik meg meg az a társadalmi erő, amely saját tevékenységével összeköti a kettőt. Ezt a hiányosságot számolja fel a Hegeli jogfilozófia bírálatahoz. Bevezetés c. munkájában, melyben megjelöli a proletariátust mint azt az osztályt, melynek történelmi hivatása az elidegenedés megszüntetése. Ezzel az elidegenedés felszámolását reális alapokra helyezi, a történelem mozgásától, az osztályok harcától teszi függővé, s a folyamatát az elmélet és a gyakorlat egységeként ragadja meg ezekkel a ma is megszívlelendő szavakkal: „Miként a filozófia a proletariátusban találja meg az *anyagi*, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg *szellemi* fegyvereit”.⁷ A tudományos szocializmus első tételszerű megfogalmazása tehát az elidegenedés elméletéhez kapcsolódik, s bár Marxnál később az egyes problémák konkrét tárgyalásánál a közérthetőség, a polemikus jelleg, vagy éppen a kérdés részjellege miatt az elidegenedés problematika háttérbe szorul, de munkásságában a továbbiakban az egyes elidegenedett társadalmi formációk s szféráik elemzése mindvégig elválaszthatatlanul összekapcsolódik annak a történelmi folyamatnak az elemzésével, mely felszámolásukra irányul, a kommunista társadalommal mint a megszüntetett elidegenedés társadalmával való szembeállításukkal.

Itt említenénk meg, hogy a tudományos szocializmus másik megalapítója, s később Marx legközvetlenebb munkatársa és barátja, Engels, fiatalkori munkásságában maga is érintette a fenti problémákat, és több oldalról elemezte az elidegenedés jelenségeit, a vallási elidegenedésen túl már utalt a magántulajdon, a pénz és az elidegenedés rendszere közötti összefüggésre, valamint az állam elidegenedésére, s elemzése során maga is alkalmazta az elidegenedés kategóriáját. Ez a tény még jobban kidomborítja az elidegenedés probléma jelentőségét a tudományos szocializmus kialakulásában.

A különböző feldolgozások egyetértenek abban, hogy Marx munkásságában 1843-ban egy szakasz lezárult. Ebben a szakaszban Marx az állandó politikai fejlődés eredményeképp eljut a proletár szocializmusig, s bár még következtelenül, de lényegében már a materializmusig is. Eddig politikai fejlődése volt a hajtóereje elméleti fejlődésének, míg a következő szakaszban

⁷ MEM I. Bp. 1957. 390. o.

(1843—48) politikai álláspontja lényegében már nem változik, csak tovább konkretizálódik. Az utóbbi időszakban dolgozza ki Marx a történelmi és dialektikus materializmus alapjait, azaz filozófiai rendszerét, s ez az elidegenedés-elmélet továbbfejlesztésével egyértelmű. Az első szakaszban Marx filozófiai fejlődése az elidegenedés probléma fokozatos társadalmi konkretizálódását eredményezte, mely együtt járt elődei elidegenedéselméletének részleges leküzdésével. 1844-től azonban már saját nézetei rendszeres kifejtését tekinti fő feladatának. Ez történik meg a korai marxizmus egyik központi jelentőségű munkájában, a Gazdasági-filozófiai kéziratokban.

A Kéziratok jelentőségét sokan elemezték már, értékelték az elidegenedés-elmélet szempontjából is, ezért csak néhány alapvető kérdést kívánunk érinteni, az elidegenedés rendszerének és alapformáinak, a kapitalista társadalom gazdasági struktúrája elemzésének és az elidegenedés történelmi útjának kérdését.

Marx — saját bevallása szerint — a hegeli államjog kritikája során eljutott addig a felismerésig, hogy a jogi viszonyok és az állam nem érthetők meg önmagukból vagy a szellem fejlődéséből, hanem a „polgári társadalomból” (ti. a társadalom gazdasági rendjéből) vezethetők le,⁸ s ezért Marx 1844 tavaszán nekilátott a polgári társadalom „anatómiájá” vizsgálatának. Ennek a vizsgálatnak eredménye a Kéziratok, ahol először jelenik meg a marxizmus egységes rendszerként, először ömlik össze a marxizmus három forrása, különösen az angol politikai gazdaságtan és a klasszikus német filozófia. Marx — ahogy az Előszó bizonyítja — rendszeresen fel kívánta dolgozni a társadalom egyes területeit, s ebben a munkában a gazdaság és a társadalom többi szféráinak viszonyát vette volna vizsgálat alá. Ami megvalósult, az több is, kevesebb is ennél. A Kéziratok számos más kérdést is felölel, ugyanakkor azonban a gazdasági viszonyok elemzését még nem tudja teljesen elvégezni.

Azok a közgazdászok, akiknek munkásságát Marx megkezdte feldolgozni, a magántulajdont öröknek, megváltozhatatlannak, az ember természetéből adódónak tekintették. A Kéziratok alapproblémája viszont a magántulajdonnak és a magántulajdonon alapuló társadalom történetiségének, elidegenedett, embertelen jellegének bemutatása, amire a Rheinische Zeitungnál töltött időnek tapasztalatai készítették Marxot. Marx tehát azt tekintette fő feladatának, hogy a magántulajdont levezesse, történetiségében feloldja. A magántulajdon elemzése annak a tevékenységnek az elemzésévé változik át, amely a magántulajdont létrehozta, s ez a tevékenység az elidegenedett munka. Így válik az elidegenedett munka fogalma a Kéziratok központi kategóriájává.

A magántulajdonnak az elidegenedett munkából való levezetettséget a Kéziratokban sokan kétségbe vonják, pedig elég egyértelműen kimondja Marx,⁹ s csak később utal rá, hogy „ez a viszony átcsap kölcsönhatásba”.¹⁰ A magántulajdonnak az elidegenedésből való levezetése kétségtelenül komoly fordulat a magántulajdon tárgyalásában. De ez a levezetés elvont logikai séma marad, társadalmi-történeti konkretizálás nélkül. Marxnak fel kell tennie a kérdést: „Miképpen . . . jut el az ember oda, hogy munkáját külsővé-idegenné tegye, elidegenítse? Miképpen van az elidegenülés az emberi fejlődés lényegében megalapozva?”¹¹ A kérdés exponálása után a válasz elmarad, a kézirat meg-

⁸ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra, 1953. 4. o.

⁹ Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1962. 53. és 55. o.

¹⁰ Uo. 53. o.

¹¹ Uo. 54. o.

szakad, Marx akkor még nem tudott közvetlenül megválaszolni a kérdésre. A Kéziratok azonban mégis választ ad arra, hogyan jön létre az elidegenedett munka, az a tevékenység, amikor az ember „munkájában nem igenli, hanem tagadja, — nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejt ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi”.¹² Marx válasza erre a munkamegosztás.¹³ Ez megmutatkozik már a Kéziratokban, de teljesen nyilvánvalóvá válik a Német ideológiában, s Marx és Engels egész további munkásságában. A magántulajdon és az osztálytársadalmak keletkezésének történelmi útját Marx még nem tudja felvázolni, a kapitalizmust megelőző formációkra is csak utal,¹⁴ ellenben komoly és rendszeres elemzését nyújtja az elidegenedés alapformáin keresztül.

Marx abból a „tényből” indul ki, hogy a munkástól munkája terméke elidegenedik, s mint tőle független, önálló hatalom kerül vele szembe, sőt a termelőt aláveti magának, saját törvényeinek. Itt mutatkozik meg a döntő túllépés Hegelen: Marx az eltárgyasulás nem minden formáját tekinti elidegenedésnek, s nem a szubjektumból az objektumba való átmenetet tekinti annak, hanem az eltárgyasulásnak csak azt a sajátos formáját, amikor a munkás nem saját szükségletére termel, s ezért számára „a tárgyasulás mint a *tárgy elvesztése* jelentkezik.”¹⁵ A tárgy elidegenedésétől mint tényről jut el a „fogalomig”, az elidegenedett munkáig: „Hogyan léphetne szembe a munkás idegenül tevékenységének termékével, ha magában a termelés aktusában nem idegenülne el önmagától: Hiszen a termék csak a tevékenység, a termelés összefoglalása.”¹⁶

Bár határozottan és egyértelműen leszögezi, hogy az elidegenedés rendszerén belül az elidegenedett munka a meghatározó oldal, kifejtésére mégsem fektet nagy súlyt, s a későbbi Marx-munkákban központi szerepe is eltűnik, előtérbe kerülése a Kéziratokban nyilván a magántulajdon levezetésével kapcsolatos. Annál bővebben kifejezést nyer a tárgy elidegenedése mint az emberek és dolgok világának szembekerülése, s az utóbbinak uralma, aminek megtestesítőjét változatlanul a pénzben látja, s a pénz kapcsán foglalja össze az elidegenedés szituáció alapvonásait, az emberek közti viszonyok tárgyi közvetítettségét (a társadalmi viszonyok eldologiasodását): „A *pénzben* . . . az elidegenült dolognak az ember *feletti* teljes uralma kerül megjelenésre.”¹⁷ „A pénz . . . a dolgok általános felcserélése és visszájára fordítása.”¹⁸ A pénz uralma még nem eléggé megalapozott a társadalmi termelés struktúrájában Marxnál, de a továbbiakban, ahogy az elidegenedésnek ez az oldala egyre jobban előtérbe kerül, Marx konkretizálja mint az önállósult csereértéknek a termelésből adódó társadalmi hatalmát, mindenhatóságát.

Az elidegenedés marxi elemzése nem valami absztrakt emberi problémát taglal, hanem konkrétan a kapitalista társadalom gazdasági és osztályviszonyaiból kiindulva a kizsákmányolás kérdését veszi vizsgálat alá. A tárgy elidegenedése úgy jelenik meg, mint az egyik ember alávetése a másik ember-

¹² Uo. 48. o.

¹³ Lásd Márkus György elemzését: Az ifjú Marx ismeretelméleti nézetei. Magyar Filozófiai Szemle, 1960/3. 429. o.

¹⁴ Gazdasági-filozófiai kéziratok. Id. kiad. 40., 60–61. o.

¹⁵ Uo. 45. o.

¹⁶ Uo. 47. o.

¹⁷ Uo. 143. o.

¹⁸ Uo. 96. o.

nek, a dolgok és az emberek világának ellentéte mint az embereken belüli és az emberek közötti ellentét. Marx tehát az elidegenedés elméletét a kapitalista társadalom társadalmi-gazdasági struktúrája elemzésére használja fel. Van azonban ennek az elemzésnek egy igen komoly hiányossága: a társadalom egészének mozgása helyett Marx még csak az egyes individuum tevékenységét vizsgálja, s az individuumnak saját tevékenységéhez való viszonyából akarja a társadalmi élet egészét levezetni, ami természetesen megoldhatatlan. A Kéziratoknak ezt a módszertani sajátosságát nevezi Márkus György „metodológiai individualizmusnak”.¹⁹ Ennek következménye az, hogy Marx a Kéziratokban csak az egyes tőkés és munkás absztrakt ellentétéig jut el, a történelmi fejlődés elemzésére sokszor nem a társadalmi mozgástörvényekből, hanem a fejlődés eredményéből mint célból indul ki, tehát a teleologikus szemlélet maradványai tapasztalhatók nála. Másrészt jellegzetes vonása a Kéziratoknak az emberi természettel, lényeggel való operálás — a marxi filozófiai antropológia elemzésére itt nem térhetünk ki —, s bár nem ez dominál, mégis találkozunk a kapitalista társadalom erkölcsi alapon való elítélésével és a kommunizmus szükségzerűségének az ember lényegéből való levezetésével. Ezek a Kéziratokban kifejtett elidegenedésemélet legfontosabb korlátai, de ezek alárendelt mozzanatok már a Kéziratokban is. A későbbiekben Marx a metodológiai individualizmussal teljesen leszámol, az antropológiai elemzést teljesen alárendeli a társadalmi, s elidegenedéseméletét a társadalmi-történelmi fejlődésben alapozza meg — az előzmények már a Kéziratokban adóttak.

A Kéziratokban kifejtett elidegenedés rendszer alapjait az elidegenedett munka és a tárgy elidegenedése adják, s Marx rájuk alapozva az elidegenedés egész rendszerét ki akarta fejteni, egyrészt az elidegenedés alapformáinak kiemelésével, másrészt a társadalmi-gazdasági kategóriáknak egymásból való levezetésével. Azt, hogy Marxnál az elidegenedésnek egy rendszeréről van szó, Marx szövege is tanúsítja, maga is „ezen egész elidegenülés”-ről beszél,²⁰ s később kifejti, hogy az elidegenedés és a magántulajdon segítségével ki lehet fejteni az összes „nemzetgazdasági” kategóriákat,²¹ illetve arra utal, hogy a magántulajdon megszüntetése egyben megszüntetése „minden elidegenülés”-nek.²² Az elidegenedés két további alapformáját az emberi lényeg elidegenedésében mint elembertelenedésben s az embernek embertől való elidegenedésében látja. Az emberi lényeg elidegenedése megmutatkozik egyrészt a természet elidegenedésében, másrészt az embernek a „nem”-től, az emberiségtől való elidegenedésében. Az elidegenedésnek ezzel a felosztásával nem találkozunk többé Marxnál, bár amit az egyes kategóriákkal kapcsolatban kifejtett, az visszatér a későbbi munkákban is. Nem sikerül Marxnak az elidegenedés rendszerét mint a kategóriák rendszerét sem következetesen végigvinnie, a megoldás csak a Grundrisse-ben és a Tőke kötetekben születik meg.

Marx megkísérli az elidegenedés történelmi útját is felvázolni, bár mint említettük, keletkezését nem tudja még történelmi konkrétsággal megragadni. Marx ebben a munkájában már az árutermelő társadalmak jelenségének fogja fel az elidegenedést, s létrejöttét a naturálgazdálkodásról az árutermelésre való átmenet következményének tekinti. Amíg az emberek saját közvetlen fogyas-

¹⁹ Márkus György: Az ifjú Marx ismeretelméleti nézetei. 426—434. o.

²⁰ Gazdasági-filozófiai kéziratok. Id. kiad. 45. o.

²¹ Uo. 54. o.

²² Uo. 69. o.

tásukra, tehát a használati érték miatt termeltek, addig az elidegenedés nem léphet fel, a termék nem válik el a termelőtől. Az árutermelésen belül Marx határozottan elkülönít két szakaszt, a kapitalizmus előtti időt, amikor a közvetlen személyi kapcsolat még elfedi az emberek közötti dologi viszonyokat, s a kapitalizmust, az emberek közti viszony teljes eldologiasodását, s utal arra, hogy a kapitalista magántulajdon szükségszerűen győz a földbirtok, a „fél magántulajdon” felett,²³ s ezzel az elidegenedés kiteljesedik.

Ez a kép azonban Marx történeti ismereteinek és a kérdésre vonatkozó kutatásainak korlátozott volta miatt nem egységes. Nem látja még, hogy már a naturálgazdálkodás feltételezi bizonyos formákban a társadalmi munkamegosztás meglétét, s éppen a munkamegosztás további szélesedése és mélyülése vezet az árutermelés kialakulásához. Ezek a kérdések a Kéziratokban még homályban maradnak, így az elidegenedésnek a munkamegosztásból való levezetése — ami maga is csak kikövetkeztethető Marx szövegéből — bizonyos mértékig ellentmond az elidegenedés megjelenése és az árutermelés összekapcsolásának. Marx további munkásságában azonban az elidegenedés történelmi útja részletes kidolgozást nyer, s a fenti ellentmondás is feloldódik. Ennek első kísérlete a Német ideológia, amelynek elemzésekor erre a kérdésre újból visszatérünk.

Marx azt még nem tudja konkrét elemzés alá venni, hogyan zajlik le a magántulajdon rendszerének felszámolása mint társadalmi forradalom, bár azt már leszögezte, hogy a proletariátus lesz az az erő, mely végrehajtja ezt az átmenetet. A Kéziratokban inkább arra törekszik, hogy megrajzolja a kommunizmust mint azt a társadalmi állapotot, melyben nincs elidegenedés. A kommunizmus ennyiben a fennálló állapotok tagadásaként jelenik meg,²⁴ ugyanakkor a történelmi fejlődés mozgástörvényeiből adódik:²⁵ „A kommunizmus mint a *magántulajdonnak* — mint — *emberi önelidegenülésnek* — pozitív megszüntetése és ezért mint az *emberi* lényeknek az ember által és az ember számára történő valóságos *elsajátítása*, ezért mint az emberek *társadalmi*, azaz emberi emberként a magáértvalóan teljes, tudatos és az eddigi fejlődés egész gazdaságán belül létrejött visszatérése. Ez a kommunizmus mint kiteljesedett naturalizmus-humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus-naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi* feloldása, az egzisztencia és a lényeg, a tárgyasulás és az öngizolás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és a nem közötti harc *igazi* feloldása. A történelem feloldott rejtélye és magát a megoldásnak tudja.”²⁶

Marxnak a Deutsch—Französische Jahrbücher-ben már kifejtett osztály-álláspontja a Kéziratokban legnyilvánvalóbban a kommunizmusnak mint a társadalmi egyenlőség állapotának kidolgozásában mutatkozik meg; ugyanakkor az elidegenedés problémája így konkrétizálódik mint történetfilozófiai elmélet. Az elidegenedés mint konkrét társadalmi és mint történetfilozófiai kategória így a Kéziratok központi kategóriájává válik. Jelentősége mindenképp abból áll, hogy Marx e kategória segítségével hajtotta végre a kapitalizmus kritikáját, hatolt be az osztálytársadalmak ellentmondásaiba. A konkrét társadalmi ellentmondások feltárása a probléma és a kategória differenciálat-

²³ Uo. 60—61. o.

²⁴ Uo. 66., 85. o.

²⁵ Uo. 78. o.

²⁶ Uo. 68—69. o.

lansága, absztrakt volta miatt azonban nem lehetett teljes. Ennek megfelelően az elidegenedés mint történetfilozófiai probléma is csak nagyjából körvonalazott, csak vázlatosan tudta megadni az elidegenedés korának jellemzését és az elidegenedésnek az általános emberi fejlődésben betöltött szerepét.

Marx további fejlődése ennek a problémának a konkretizálódása irányában haladt. A Kivonatok²⁷ egyes vonatkozásban részletesebb és pontosabb elemzést tartalmaznak, elsősorban a munkamegosztás, a pénz szerepét illetően. A Kéziratokban kifejtettek visszatérnek a Szent családban, de több vonatkozásban magasabb fokon. Meghaladja saját korábbi nézeteit a módszertani individualizmus kérdésében is (ez a folyamat majd a Német ideológiában zárul le). Így jut el az elidegenedés polarizált oldalainak mint osztályoknak szembeállításához,²⁸ s kifejti, hogy a szemben álló osztályok ellentétesen viszonyulnak az elidegenedés tényéhez.²⁹ Szinte önkritikus élel megfogalmazza a módszertani individualizmus kritikáját,³⁰ s ezzel minden előfeltétel adott ahhoz, hogy feltárhassa az elidegenedés egyik alapvető sajátosságát, azt a tényt, hogy a társadalmi haladás az egyes emberek rovására történik.³¹

A fiatal Marx fejlődésével foglalkozó irodalomban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy Marxnál az elidegenedés tárgyalása a Szent családdal lezárul.³² Az elidegenedés problematika meglétét a Német ideológiában nem ismerik el, s érvelésükben Marx egy megjegyzésére hivatkoznak, melyben gúnyosan elutasítja ezt a kategóriát.³³

Ennek a felfogásnak alapvető hibáját abban látjuk, hogy a fogalom használatából, előfordulásából indul ki, s nem az elidegenedés probléma — azaz annak keretében a Kéziratokban felvetett kérdések — folytonosságát, további kidolgozását követi nyomon. Marx egész további munkássága azt mutatja, hogy e kettő elszakadhat egymástól — erre később még visszatérünk, most csak arra kívánunk utalni, hogy az összegező, átfogó jellemzéseknel mindig előkerül maga a kategória is. A Német ideológiában a probléma kidolgozásának és a kategória alkalmazásának konkrét viszonyát Marx fejlődésének adott szakasza és a mű jellege szabja meg. Marx fejlődése — mint láttuk — a társadalmi problémák fokozatos konkretizálódása, egyre alaposabb kimunkálása irányában haladt. Az elidegenedett munka fogalma — mely a Kéziratokban központi szerepet játszik — a maga elvontságában, történeti megalapozás nélkül már nem elégítette ki Marxot, mélyebbre akart hatolni a társadalom gazdasági struktúrájának vizsgálatában. Így jut el a munkamegosztás fogalmáig, melyben megtalálja az elidegenedett jelenségek alapját. Az elidegenedés elvont fogalmát a munkamegosztás konkrétabb fogalma váltja fel tehát, de nem olyan értelemben, hogy az elidegenedés problematika munkamegosztási problematikává változott át, hanem olyan vonatkozásban, hogy az elidegenedés elmélet kidolgozása közben maga az elvont általános kategória háttérbe szorul, s a munkamegosztásnak, mint az elidegenedés okának és alapjának konkrét gazdasági történeti elemzése, valamint az egyes elidegenedett jelenségekkel való összefüggése kerül előtérbe.

²⁷ Uo. Jegyzetek a párizsi kivonat-füzetekből. 126—159. o.

²⁸ MEM II. Bp. 1958. 122. o.

²⁹ Uo. 34. o.

³⁰ Uo. 129. o.

³¹ Uo. 83. o.

³² T. I. Ojzerman: A marxista filozófia kialakulása. Id. kiad. 533. o.

³³ MEM III. Bp. 1960. 35. o.

Vagyis Marx filozófiai fejlődéséből is következik az elidegenedés kategória háttérbeszorulása. Megerősíti ezt a tendenciát a mű polemikus jellege. Mint ismeretes, a Német ideológia az ifjúhegeliánusok ellen irányult, akik ebben az időben már egyre jobban szembekerültek a társadalmi haladással, filozófiájukat a valóságos problémák megkerülése, elvont filozófiai szintre való átvitele jellemezte. A valóságos problémákat elméletben akarták megoldani, s elemzéseik üres, fogalmi játékká váltak. Ezzel szállt szembe Marx, s mivel ez mindenekelőtt az elidegenedés kategóriájával történt, a korabeli német filozófia teljesen elkoptatta, konkrét tartalmától megfosztva alkalmazta ezt a fogalmat, teljesen érthető Marx törekvése, hogy konkrétabb kategóriákon keresztül fejezze ki magát. Megállapítja pl. Stirnerről, hogy „akármilyen viszonyt az elidegenülés viszonyaként ábrázol”, hogy ezzel az „elidegenülés egészen elvont frázisává változtassa át”.³⁴ Marxnak természetesen el kellett utasítania az elidegenedés ilyen felfogását és alkalmazását, azaz ki kellett mutatnia, hogy az alapját képező reális problémát konkrétan is ki lehet fejteni.

Nem mehetünk el azonban szó nélkül amellet sem, hogy a Német ideológiában még nem beszélhetünk a marxi filozófia valamilyen kialakult kategóriarendszeréről. Marx fejlődésének adott szakaszára éppen az jellemző, hogy új, formálódó filozófiai rendszerének megfelelő kategóriákat dolgoz ki, de ez a folyamat a Német ideológiában éppen csak hogy megkezdődik, s ezért itt bizonyos terminológiai forrongás tapasztalható. Az újonnan megjelenő fogalmak (termelési mód, termelési viszony stb.) még nem teljesen és nem mindig veszik fel későbbi, már kialakult jelentésüket, egyes kategóriák átmenetileg központi szerephez jutnak (érintkezés), míg a filozófiában végrehajtott gyökeres fordulat kifejeződéseként Marx elutasítja az egész hegeli és feuerbachi terminológiát, s egyben saját korábbi terminológiáját is,³⁵ gyakran túl radikálisan, s ezért az elvetett kategóriák közül egyesek később is visszatérnek (emberi lényeg, emberi természet stb.). Ebbe a terminológiai átalakulásba kell behelyeznünk az elidegenedés kategóriáját is. Így válik érthetővé nemcsak az elidegenedés kategóriájának gúnyos elutasítása, s ennek következetes végigvitele a rendszeres kifejtésre törekvő első, Feuerbachról szóló részben, másrésztől viszont az, hogy a továbbiakban mégis használja — bár ritkán — pozitív értelemben az elidegenedés kategóriáját, sőt kifejezetten helyesbíti magát: „hogy a filozófiai kifejezést egyelőre még megtartsuk”.³⁶ Nem lényegtelen, hogy az elidegenedés mind a fenti idézetben, mind az elutasító megjegyzésben egyaránt mint „filozófiai” terminus szerepel, s a filozófiát magát éppúgy elutasította Marx, az ideológia egyik válfajának fogva fel — amit szintén nem tekinthetünk végleges véleményének.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Marx fejlődésének adott szakaszán az elidegenedés probléma további elemzése a kategória háttérbeszorulásával jár, s ebbe az irányba hatnak más tényezők is, de ez nem nyújt alapot ahhoz az állításhoz, hogy az elidegenedés tárgyalása lezárul. Ezt az álláspontot még filológailag sem lehet alátámasztani, mert — mint látni fogjuk — magának a kategóriának használatával is találkozunk majd.

Bevezetésül a materialista történelemfelfogás „előfeltételeit” tárgyalva, a társadalmi lét három „mozanatát” különbözteti meg Marx: a termelőerőt, a

³⁴ Uo. 267. o.

³⁵ Uo. 220. o.

³⁶ Uo. 267. o.

társadalmi állapotot és a tudatot, s megállapítja, hogy ezek a munka megosztásával szükségszerűen ellentmondásba kerülnek egymással, az ellentmondás csak úgy szüntethető meg, ha a munka megosztását megszüntetik.³⁷ Az elidegenedés három alapvető szféráját tehát Marx a Német ideológiában a termelőerők, a társadalmi állapot és a tudat elidegenedésében látja. Ez a felfogás fordulatot jelent a Kéziratokhoz képest, ahol az elidegenedésnek lényegesen más alapvető formáit jelölte meg, s nagyjából megfelel a későbbi munkákban található felosztásnak, a gazdasági, politikai és erkölcsi-tudati elidegenedés megkülönböztetésének. A további differenciálódás mindenekelőtt a társadalmi állapoton belül történik, melyen Marx a Német ideológiában az emberek közötti viszonyok összességét érti, s amelyet egyszer szűkebben a termelési, másszor bővebben a társadalmi viszonyok formájában konkretizál.

Az elidegenedést tehát úgy fogja fel Marx mint a társadalom három alapvető szférájának ellentmondását, azaz önállósulását és szembekerülését a munkamegosztás következtében. Más oldalról, az egyes szférákon belül külön-külön megfogalmazza ezek sajátos elidegenedését, belső ellentmondását, melynek oka az egyes szférák egymástól való elkülönülése. Mindebben az elidegenedés rendszeres felépítésének kísérletét láthatjuk, melynek logikai tengelye, alapja a munkamegosztás. S bár a probléma roppant szerteágazó, és számos vonatkozásban túlmutat vizsgálatunk keretein, mégis fel kell tennünk a kérdést, mit ért Marx a Német ideológiában munkamegosztáson.

A terminológia ebben a vonatkozásban sem egységes, inkább a marxizmus gondolatok születésének, mint letisztulásának vagyunk tanúi. A munka megosztása és maga a munka fogalma őrzi még a kéziratokbeli értelmezést, a munkamegosztás a termelés társadalmi megszervezésének, az együttműködésnek sajátos, torz formája, ahogy maga a munka a tevékenység eltorzult, az öntevékenységet tagadó formája. Ami azonban döntő fordulat a Kéziratokhoz képest, az az, hogy a munkamegosztást a termelőerők fejlődéséből vezeti le, s történelmi fokain keresztül vizsgálja. A munkamegosztást általában a termelőerők fejletlensége következményének tekinti, mely szükségessé teszi, hogy „mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni . . . A társadalmi tevékenységnek ez a megrögződése . . . ez az egyik fő mozzanat az eddigi történelmi fejlődésben”.³⁸ A munka megosztásának ez a definíciója többször visszatér, az egyének be vannak sorolva a munka megosztása alá, azaz tevékenységi körüket rögzítik.³⁹ A munkamegosztás formája a mindenkori termelőerők fejlettségétől függ s megszűnése csak a termelőerők „egyetemes fejlődésével” lehetséges.⁴⁰ Különösen szeretnénk hangsúlyozni Marx koncepcióját olyan vonatkozásban — utalásul a napjainkban a munkamegosztásról folyó vitára —, hogy bár Marx munkamegosztás koncepciójának kétségtelenül vannak még gyenge pontjai, de egyet félreérthetetlenül leszögez: a munkamegosztás az emberek együttműködésének nem egyetlen, kizárólagos, hanem éppen a torz formája, s ezért a munkamegosztással szembeállít egy sor kategóriát, magát az együttműködést, a termelés általános társadalmi szabályozását, a termelés kommunista szabályozását, a munka elosztását stb. Ebből adódik, hogy Marx számára a

³⁷ Uo. 32. o.

³⁸ Uo. 34. o.

³⁹ Uo. 50., 70. o. stb.

⁴⁰ Uo. 35. o.

munkamegosztás megszüntetéséről szóló kijelentés nem utópikus, ha nem is tudja a termelés oldaláról konkretizálni, mindenesetre konkretizálja a társadalom oldaláról, s a munka megszervezésének és elosztásának, a termelőerők feletti uralmon alapuló tudatos társadalmi szabályozásnak fogja fel, mely lehetővé teszi az egyén önkéntes részvételét a társadalmi termelés bármely szférájában.

A munkamegosztás történelmi útját nagy vonásokban már felvázolja Marx, bár a levezetés nem egységes. A különböző megközelítések egymás-mellettsége mindenképp a természet adta fogalmára jellemző. Ennek elemzése azért is fontos számunkra, mert gyakorta előfordul az a kijelentés, hogy Marx munkamegosztás koncepciója csak az ún. természet adta munkamegosztásra vonatkozik, s nem a munkamegosztásra általában. A Német ideológia szövege viszont azt látszik alátámasztani, hogy Marx szerint a munkamegosztás voltaképpen lényegénél fogva természet adta, bár ez a jelleg különböző történelmi fokokon másképp jelenik meg. Természet adta jellegen érti ugyanis a társadalomnak, vagy valamely társadalmi szférának közvetlen, spontán, a természeti determináció hatására kialakult, s még nem az emberek tudatos tevékenysége eredményeként létrejött állapotát. A természet adta fogalma — jöllehet nem lesz a marxi filozófia alapkategóriája — ugyanebben az értelemben visszatér a Tótkében, az Anti-Dühringben is stb. A fentiek alapján érthető, hogy Marx számára lényegében minden munkamegosztás természet adta, s csak a kommunizmusban, a munkamegosztás megszüntetésével, a termelés tudatos és tervszerű irányításával szűnik meg az egyének tevékenységének természet adta jellege. A természet adta fogalmát azonban ezen belül több értelmezésben használja, s ezek az értelmezések a történelmi fejlődés egyes fokainak felelnek meg, ahogy ez a szöveg alapján rekonstruálható. A munkamegosztás — mint mondtuk — a termelőerők fejletlenségének következménye, „a természethez való korlátolt viszony” hozza létre, ugyanakkor kialakulása feltételezi a termelőerők minimumát, a termelőkénség fokozódását és a népsűrűség bizonyos fokát.⁴¹ Marx azonban hangsúlyozza, hogy a munka megosztása csak akkor válik valóban megosztássá, mikor az anyagi és szellemi munka megosztása is kialakul.⁴² Ezzel tulajdonképpen csak jelzi a társadalmi munkamegosztás kialakulását, melynek a fenti csupán zárómozzanata. Ugyanakkor ehhez kapcsolja az osztálytagozódás megjelenését, hiszen a munkamegosztás egyik alapvető jelentése Marx számára a termelő és nem termelő, a tulajdonos és nem tulajdonos közötti tevékenységmegosztás a természetben.

A kialakult társadalmi munkamegosztás szakaszához képest természet adta „a munkának a nemi aktusban való megosztása, majd a munkának olyan megosztása, amely természetes képesség (például testi erő), szükségletek, véletlenek stb. stb. által önmagától vagy természet adta módon jön létre.”⁴³ Nem említi viszont Marx, hogy a társadalmi munkamegosztás kialakulása az áru-termelés megjelenésével jár együtt, s ezzel a zárt közösségen belüli természetes képességeken alapuló és nemek közötti munkamegosztást és az annak megfelelő cserét felváltja a közösségek, majd az egyének közötti árucseré. A kialakult társadalmi munkamegosztást úgy kell felfognunk, mint amellyel a munkameg-

⁴¹ Uo. 31—32. o.

⁴² Uo. 32. o.

⁴³ Uo.

osztás addigi fejletlen fokain lappangva meglevő elidegenedés felszínre tör, s átfogja a társadalom összes szféráit. Ezek levezetését a munkamegosztásból Marx közvetlenül megadja, mindenekelőtt a magántulajdonét, majd az osztályokét, „a munka megosztása által már feltételezett osztályok reális bázisán” az államét, végül adottak „azok az illuzórikus formák, amelyekben a különböző osztályok valóságos harcaikat egymás között megvívják”.⁴⁴ Bár az osztálytársadalmak az árutermeléssel való közvetlen összefüggését közvetlenül nem említi, elemzéséből nyilvánvaló, hogy a munkamegosztást tekinti az elidegenedés alapjának, közvetlen okának pedig az árutermelést tartja, mely maga is a munkamegosztás következménye, s annak hatását közvetíti. Most már ezen az árutermelés kibontakozásán alapul Marx újabb történeti korszakolása. Két szakaszt különböztet meg, s az első ismét természet adtaként jelentkezik, s nagyjából azonosítható a középkorral lezáruló, tehát a totális árutermelést megelőző szakasszal, míg a második a kapitalizmussal. Marxszal szólva „Az első esetben a tulajdonosnak a nem tulajdonosok feletti uralma személyi viszonyokon, egyfajta közösségen nyugodhatik; a második esetben dologi alapot kellett öltenie valami harmadikban, a pénzben.”⁴⁵ Vagyis az első szakaszban a naturálgazdálkodás, s ennek nyomán bizonyos mértékig a közösség fennmaradása tompítja az elidegenítő hatást, a társadalmi munkamegosztás kezdetleges, a munka még teljes, s nem részekre bontott folyamat, így az ember megőrzi az integritását, míg a második esetben a munkamegosztás kiteljesedett, s az egyéneket csak az árucseré kapcsolja össze.⁴⁶ Az ezt követő oldalak különösen értékesek számunkra, ugyanis itt követi végig Marx az árutermelés totálissá válását, a tőkés árutermelés kialakulását, s a többi között az eredeti tőkefelhalmozás problémáját is itt tárgyalja először.

A kapitalizmussal szemben tehát spontánnak, természet adtának tekinti az összes megelőző társadalmi fokokat. A kapitalizmus azonban maga sem hozza létre társadalmi méretekben a termelés feletti ellenőrzést, sőt a végsőkig kiéleződik az egyének és az általuk létrehozott és működtetett termelőerők ellentmondása. Ezért Marx a kommunizmust megelőző szakaszt együttesen a természetadta társadalom fokának tartja, melyre a munkamegosztás és a dologi hatalmaknak az ember feletti uralma jellemző.⁴⁷ „A kommunizmus . . . első ízben kezeli az összes természetadta előfeltételeket tudatosan az eddigi emberek teremtményeként, lerántja róluk természetadta jellegüket és aláveti őket az egyesült egyének hatalmának.”⁴⁸

A munkamegosztás tehát különböző közvetítéseken keresztül — s ezeket vizsgáltuk fentebb — kiváltja az elidegenedés társadalmi rendszerét. A munkamegosztás azonban közvetlenül is fejt ki elidegenítő hatást, mégpedig az egyén munkatevékenységén keresztül. A tevékenység korlátozása ugyanis csak egyes tulajdonságok kifejlődését teszi lehetővé,⁴⁹ ezzel a munkamegosztás megnyomorítja, egyoldalúvá teszi az embert, Marx megfogalmazása szerint „ez a besoroltság az egyik embert korlátolt városi állattá, a másikat korlátolt falusi állattá teszi és naponta újra szüli érdekeik ellentétét”.⁵⁰ A munkamegosztásnak

⁴⁴ Uo. 33. o.

⁴⁵ Uo. 49. o.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 34. o.

⁴⁸ Uo. 66. o.

⁴⁹ Uo. 247. o. stb.

⁵⁰ Uo. 50. o.

ez a kettős szerepe a Német ideológiában jelenik meg először explicit megfogalmazásban.

Az elidegenedés fent említett három szféráját nemcsak együttesen, hanem külön-külön is a munkamegosztásból, esetenként annak adott formájából vezeti le Marx, bár elemzése mindenekelőtt a kapitalizmusra vonatkozik, ahol ezek az ismérvek a legtisztábban jelennek meg. Az elidegenedés alapvető ténye Marx szerint az, hogy az ember által létrehozott termelőerők önállósulnak az embertől, kitörnek ellenőrzése alól, s mint ellenséges dologi hatalom állanak szemben vele. Az elidegenedésnek ezen formája közvetlenül kapcsolódik a tárgy elidegenedésének a Kéziratokban adott jellemzéséhez, többször utal is a tárgy elidegenedésének összefüggésére a tárgynak a termelőtől való elválásával, de lényeges eltérés tapasztalható abban a vonatkozásban, hogy már nem a termék mozgását tekinti döntő mozzanatnak, hanem magát a termelés mozgását, a hangsúly így áttevődik a termelés tárgyi vonatkozására, mindenekelőtt a termelőeszközökre. Általánosabban fogalmazva: az elidegenedésnek ez a formája azt jelenti Marx számára, hogy az ember elveszti a hatalmat humanizált, társadalmivá vált természet, azaz a természettel folytatott anyagcseréjének társadalmi tárgyai felett. Ezt a legvilágosabban az alábbi formában fogalmazza meg: „A társadalmi hatalom, vagyis az a megsokszorozott termelőerő, amely a különböző egyéneknek a munka megosztásában megszabott együttműködése által létrejön, ezen egyének számára — minthogy az együttműködés maga nem önkéntes, hanem természetadta — nem mint saját, egyesült hatalmuk jelenik meg, hanem mint idegen, rajtuk kívül álló erő”.⁵¹ Ez a megfogalmazás a Német ideológiában többször visszatér, különösen a mű elején találkozunk sűrűn vele, a levezetésnek hiányossága azonban, hogy az elidegenedésnek ez az alapvető formája még nem nyer megalapozást a tőke mozgásában, bár utalásokat találhatunk, elsősorban a történeti részben. Marx annyit tisztáz csak egyértelműen, hogy a termelőerők önállósulásának, dologi hatalomként való megszilárdulásának oka az, hogy egyesek, nem pedig a társadalom ellenőrzése alatt állnak. Az elidegenedés feloldása így közvetlenül a magántulajdon megszüntetéséhez kapcsolódik — ezzel szerzi meg az ember az ellenőrzést a termelés felett.⁵²

A fenti helyen azonban Marx már nemcsak a termelés vonatkozásában mondja ki ezt, hanem beszél az emberek kölcsönös viszonyulásának módjáról is, mint az elidegenedés másik szférájáról a termelőerők mellett. Nem csupán arra utal, hogy az egyes egyénekkel szemben önállósulnak saját életfeltételeik, egymáshoz kapcsolódó viszonyaik és ezek jelentkeznek az egyénekkel szemben önálló dologi hatalomként,⁵³ „viszonyulásuk tőlük független társadalmi viszonyként önnállósul”,⁵⁴ s társadalmi méretekben kialakul a közvetítésrendszer, eldologiasodott formájában, melynek legfontosabb kifejezője, megtestestítője a pénz: „A pénz hatalmában, az általános csereszköznek — mind a társadalommal, mind az egyesekkel szemben történő — önállósulásában legvilágosabban előbukkan egyáltalában véve a termelési és érintkezési viszonyok önállósulása.”⁵⁵ Nem elégszik meg ezzel, az önállósulás kimutatásával, s a

⁵¹ Uo. 35. o.

⁵² Uo. 36. o.

⁵³ Uo. 65. o.

⁵⁴ Uo. 432. o.

⁵⁵ Uo. 388. o.

munka megosztásában adott önállósulásra való visszavezetésével sem,⁵⁶ valamint az általános jellemzéssel, mely kimondja, hogy ami a termelőerők esetében úgy jelentkezik, mint a hatalom elvesztése a társadalmi termelés felett, az a társadalmi viszonyok szintjén úgy jelenik meg, mint az emberek szembekerülése saját társadalmiasságukkal, társadalmi kapcsolataikkal. Marx mindenkéltől azt akarja kimutatni, hogy a személyi viszonyok azért válnak dologivá, mert osztályviszonyként tételeződnek. Stirner kérdését a személyes érdek s az általános érdek ellentétének mibenlétéről azzal fordítja „dagályos formájából profán nyelvre”, hogy a társadalmi viszonyok elidegenedésének összefüggő kifejtését adja, s felmutatja benne a tudati elidegenedés alapját: „Honnan ered az, hogy a személyes érdekek a személyek dacára mindig osztályérdekké fejlődnek ki, közösségi érdekké, amelyek az egyes személyekkel szemben önállósulnak, az önállósulásban *általános* érdekek alakját öltik, mint ilyenek ellentétbe lépnek a valóságos egyénekkal és ebben az ellentétben, amely szerint *általános* érdekként vannak meghatározva, a tudat *eszményi*, sőt vallási szent érdekeként képzelheti el őket? Honnan ered az, hogy a személyes érdekeknek ezen az osztályérdekké való önállósulásán belül az egyén személyes viszonyulásának dologivá kell válnia, elidegenednie, és hogy e viszonyulás egyszersmind tőle független, az érintkezés által létrehozott hatalomként nélküle fennáll, átváltozik társadalmi viszonyokká, olyan hatalmak sorává, amelyek az egyént meghatározzák, alárendelik, és ezért a képzetben ‚szent’ hatalmakként jelennek meg?”⁵⁷ A társadalmi viszonyok elidegenedését mint folyamatot fogja fel, s utal történelmi tendenciájára is: „Az egyéni viszonyulásnak a maga ellenkezőjébe, pusztán dologi viszonyulásba való átcsapása az egyéniségnek és a véletlenségnek maguk az egyének által való megkülönböztetése, mint már kimutattuk, történelmi folyamat, és különböző fejlődési fokon különböző, mind élesebb és egyetemesebb formákat ölt.”⁵⁸

Már a fentiekből is látható, hogy Marx a különböző elidegenedés-szférák mozgását közvetlenül egymásból vezeti le, az adott esetben a társadalmi viszonyok eldologiasodásában jelölte meg a tudati elidegenedés okát. Még közvetlenebbül utal erre az összefüggésre, amikor kifejti, hogy a tudati szféra önmozgása, a többi szférától való elkülönülése ezek belső ellentmondásának következménye, ezt tükrözi a tudat szintjén: „Az egyének eddigi termelési viszonyainak politikai és jogi viszonyokként szintén ki kell fejeződniek . . . A munka megosztásán belül e viszonyoknak az egyénekkal szemben önállósulniuk kell. Minden viszonyt a nyelvben csak fogalomként lehet kifejezni. Az, hogy ezek az általánosságok és fogalmak titokzatos hatalmak érvényével bírnak, szükségszerű következménye ama reális viszonyok önállósulásának, amelyeknek kifejezései.”⁵⁹

Amint a Német ideológia címe is mutatja, a mű alapvetően polemikus jellege az elidegenedésnek tudati formáját helyezi előtérbe. Valóban a műben az ifjúhegelianus filozófiának, mint az ideologikus tudat jellegzetes megnyilvánulásának elemzése dominál, de Marx rendszerességére és alaposágára jellemző, hogy erre csak a bevezető rész általános elemzése után kerül sor, ahol tisztázza a tudati elidegenedéssel szemben elsődleges formák mibenlétét,

⁵⁶ Uo. 545. o.

⁵⁷ Uo. 229. o.

⁵⁸ Uo. 433. o.

⁵⁹ Uo. 353–354. o.

melyek szülik az ideologikus tudatot. Az elemzése sokrétű, egyrészt az ideológia keletkezését, társadalmi alapját és funkcióját, másrészt rendszerét és tartalmát tárja fel. Az ideologikus tudatot Marx egységes egésznek tekintette, mely jóval bővebb az áru- és pénzfetisizmusnál, az egész társadalmi lét torz, inadekvát tükrözését jelenti. A Német ideológia jellegzetességét ebben a vonatkozásban éppen az adja, hogy nem a fetisizmus jelensége vagy akár a spontánul keletkező ideologikus tudat bármely más formája áll előtérben — mint a Kéziratokban, vagy a későbbi művekben —, hanem az ideológia aktív, tudatos része, mint az ideológusok tevékenysége, mint elmélet és tudomány, közelebről mint filozófia és történettudomány.

Marx szerint ugyanis a munkamegosztás „az uralkodó osztályban is nyilvánul, mint a szellemi és anyagi munka megosztása, úgyhogy ezen az osztályon belül az egyik rész az illető osztály gondolkodóiként lép fel (az osztály aktív, konceptív ideológusaiként, akik ez osztály önmagáról táplált illúzióinak kialakítását teszik fő megélhető águkká), míg a többiek ezekhez a gondolatokhoz és illúziókhöz inkább passzív és receptív módon viszonyulnak, mert ők a valóságban az aktív tagjai az osztálynak”.⁶⁰ Az ideológiának tehát két szintje van, a spontánul létrejött formák újabb rendszerezésén s ezzel újabb torzításon esnek át, így az ideologikus tudat tartalmazza a „korszakok minden illúzióját és az ezen illúziókról alkotott filozófiai illúziókat”.⁶¹ Marx természetesen az ideologikus tudat utóbbi formáját sem vulgarizálja mint tudatos csalást és hamisítást, ami az ideológia létrehozásának túlzó, szélsőséges esete, hanem kimutatja, hogy az ideológusok maguk is rabjai az általuk kidolgozott illúzióknak. Az ideológia elemzését, s a Német ideológia első kötetét ezzel az összefoglalóval zárja le: „Megmutattuk, hogy a gondolatok és az eszmék önállósulása az egyének személyi viszonyai és vonatkozásai önállósulásának következménye. Megmutattuk, hogy az e gondolatokkal való kizárólagos rendszeres foglalkozás az ideológusok és filozófusok részéről, és ezzel e gondolatok rendszerezése a munka megosztásának következménye, és hogy nevezetesen a német filozófia a német kispolgári viszonyok következménye.”⁶²

Úgy véljük, hogy a Német ideológia fenti — meglehetősen vázlatos — elemzése is eléggé alátámasztja azt a kijelentésünket, hogy a Német ideológiában tovább folytatódik az elidegenedés elmélet tárgyalása, sőt elmélyülése, s mint Marx fiatalkori munkásságának záróköve a többi munkával együtt alapot nyújt ahhoz a megállapításunkhoz, hogy nem az jelenti a fiatal Marx filozófiájában fejlődésének korlátait, hogy az elidegenedés elméletet tárgyalja, s ezen keresztül oldja meg a társadalmi ellentmondások problémáját, s nem az a fejlődés, hogy fokozatosan eltávolodik az elidegenedés problémájától, hanem fejlődését éppen az adja, hogy az elidegenedés problémáját a kezdeti absztrakt megközelítés után lépésről lépésre konkretizálja, s közben a Kéziratokban megadja Hegel, a Német ideológiában pedig Feuerbach rendszeres bírálatát

Az elidegenedés problémája az érett Marx munkásságában

Ismételten felmerül a kérdés: foglalkozott-e Marx az érett munkásságában az elidegenedés problémájával? Ez a kérdés azóta vetődik fel újra

⁶⁰ Uo. 46. o.

⁶¹ Uo. 130. o.

⁶² Uo. 441. o.

meg újra, amióta a fiatal Marx kéziratait kiadták, s fiatalkori munkássága az érdeklődés középpontjába került. Éppen ezért szükségszerűen megfogalmazódik az a kérdés is, van-e valami összefüggés Marx fiatalkori munkásságának hosszu ideig tartó elhanyagolása és az érett Marx munkásságával kapcsolatos viták között? Első megközelítésre ugyanis úgy tűnik, hogy az elidegenedéseméletet a késői munkákban — ha ezek azt tartalmazzák — akkor is nyilvánvalóan meg kellett volna találni, amikor Marx fiatalkori munkásságát még nem tárták fel. Ez azonban nem így történt. Az elidegenedésemélet nem az egyetlen terület, amely az érett Marx munkásságából „elsüllyedt” — nemcsak a fiatalkori kéziratok maradtak a feledés homályában, hanem pl. a Tőke előmunkálatai is.

A kérdést tehát így kell feltennünk: milyen okok következtében „iktatták ki” az érett Marx munkásságából az elidegenedéseméletet, hogyan válhatot és válhat a meglété egyáltalán vita tárgyává? A fiatal Marx negligálásának és az érett Marx eltorzításának okai azonosak. Engels az élete utolsó éveiben elő akarta készíteni a fiatalkori kéziratok kiadását, de a Tőke sajtó alá rendezése lekötötte erejét, s halála még ennek befejezésében is megakadályozta. A múlt század végi szociáldemokraták, akik magától az egész marxi örökségtől egyre jobban elfordultak nem voltak érdekeltek a kéziratok kiadásában, s így erre csak akkor került sor, amikor utódaik fegyverként felhasználhatták a marxizmus ellen — a harmincas évek elején. Továbbá a szociáldemokraták körében elterjedt az a szemlélet, hogy Marx közgazdász volt, nem pedig filozófus, s ennek megfelelően „olvasták” vagy kivonatolták a Tőkét. Nem is kerestek benne filozófiát.

Más úton, de hasonló eredményre jutottak a személyi kultusz körülményei között. Lenin életében tervbe vették ugyan Marx és Engels összes műveinek kiadását — a tömegek számára azonban továbbra is csak a legismertebb munkák maradtak hozzáférhetők. A kibontakozó személyi kultusszal egyre jobban ellentétbe került a marxi filozófia gondolatgazdagsága, alkotó módszere, s ezért — ahogy cikkünk elején már említettük — fokozatosan leszűkítették az akkor legfontosabbnak tartott problémákra, de ezeket is többnyire csak sztálini „értelmezésben” vagy „összefoglalásban” juttatták el a tömegekhez.

Az elidegenedés problematika így „tűnt el” a marxi életműből, a korai és késői kéziratok mellőzésével, a Tőkének politikai gazdaságtan tankönyvvé minősítésével. Így alakult ki az a szituáció, hogy most egyáltalán felmerülhet kérdésként: van-e az érett Marxnak elidegenedésemélete?

A problémát azonban nagyon leegyszerűsítsenék, ha nem vizsgálnánk meg, hogy a marxi életműben vannak-e olyan mozzanatok, amelyek hozzájárulhatnak ahhoz a látszathoz, hogy az elidegenedésemélet a fiatalkori művek után eltűnik. Kétségtelen ugyanis, hogy míg a fiatalkori munkákban Marx többször kifejezetten az elidegenedéssel foglalkozik, és sűrűn használja ezt a kategóriát, az érett munkák közvetlenül nem foglalkoznak az elidegenedéssel, s úgy tűnik, hogy a kategória használata is megritkult, amire előszeretettel hivatkoznak az elidegenedésemélet ellenzői.

Marx fiatalkori munkásságát elemezve igyekeztünk rámutatni arra a tendenciára, hogy a marxi elidegenedésemélet a fokozatos konkretizálódás felé halad, s ez párhuzamosan történik a tudati-vallási, az állami-politikai elidegenedés tárgyalásáról ennek alapjára, a gazdasági elidegenedés vizsgálatára való áttéréssel. Marx levelezése egyértelműen igazolja, hogy a Kéziratokban tett kezdeményezések óta szüntelenül gazdasági munkája meg-

írására törekedett — a Kéziratok és a Tőke között közvetlen folyamatosság van. Így nemcsak az elidegenedés, hanem más filozófiai problémák megírására sem jutott ideje. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy gazdasági munkái az elidegenedés feltárásának, konkretizálásának alapvető részét, mozzanatát alkották.

Nem azt kell tehát megjegyeznünk, hogy a Tőkében keveset használta az elidegenedés fogalmát — hiszen a közgazdaságtani fejtegetések közben erre nem volt szüksége. —, hanem éppen ellenkezőleg azt, hogy amikor a közgazdasági következtetéseit összefoglalja, akkor az adott konkrét elemzésből adódó tanulságok alapján rendszeresen mint alapvető kategóriát alkalmazza az elidegenedés fogalmát és elemzi az elidegenedés problémáját. Ezért nem véletlen, hogy a kategória alig fordul elő a Tőke II. kötetében, ahol a forgalmi folyamatot elemzi, a tőkések közti tisztán közgazdasági viszonyt, míg bőven előfordul az I. kötetben, s még gyakrabban a III.-ban, ahol részletes társadalmi elemzést ad. Marx tudatosan arra törekedett, hogy a Tőkében ne vizsgáljon általános filozófiai problémákat — erre indították a közérthetőség szempontjai is —, ennek tudható be, hogy a Tőke előmunkálatai, melyeket a Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie címmel adtak ki, sokkal gazdagabban tárgyalják az elidegenedés történetfilozófiai és konkrét társadalmi aspektusait, mint maga a Tőke.

Marx egyéb munkái közvetlen politikai igény hatására születtek. A történeti munkák — jobbra a kategória említése nélkül, amire a publicisztikai kívánalmak miatt volt feltétlen szükség — az állam elidegenedését és elbürokratizálódását, valamint a társadalmi elidegenedés más jelenségeit tárgyalják részletesen. Még nagyobb súllyal esett latba a közérthetőség szempontja a munkásmozgalommal közvetlenül kapcsolatos írásokban, így egészen természetesen, hogy bennük a kategória a legritkábban fordul elő.

Végezetül meg kell említenünk Engels munkáit, melyek az elidegenedést — elsősorban történetfilozófiai oldalról — részletesen tárgyalják, a kategória is szerepel bennük, bár a népszerűsítő jellegükből adódóan csak említésszerűen.

Összefoglalva tehát: az érett Marx nem vetette el az elidegenedés problémáját, hanem éppen ellenkezőleg, kidolgozására törekedett. Marx az elidegenedés kategóriáját rendszerező, rendszeralkotó általános kategóriának tekintette, melyet minden vonatkozásban konkretizálni kívánt. Az elidegenedéselmélet a marxi filozófia szerves része, a történelmi materializmus rendszerének fontos eleme.

Erre a megállapításra jutott a magyar szakirodalomban Bródy Ferenc⁶³ is. Tanulmányában rámutat arra, hogy az elidegenedés problémájának hátterbe szorítás a és Marx fiatalkori munkásságára korlátozása a filozófiai dogmatizmus jellegzetes megnyilvánulása,⁶⁴ s a további fejtegetéseiben utal az elidegenedés rendszer-jellegére is.⁶⁵

A marxista filozófia előtt tehát napjainkban az a feladat áll, hogy ebben a vonatkozásban is feltárja a marxizmus klasszikusainak munkásságát, s kidolgozza a marxista elidegenedéselméletet mint a történelmi materializmus rendszerének részét. A továbbiakban ezért kísérletet teszünk arra, hogy a klassziku-

⁶³ Bródy Ferenc: Aktuális megjegyzések egy 119 éves marxi kézirattal kapcsolatban. Közgazdasági Szemle, 1963/11.

⁶⁴ Uo. 1322. o.

⁶⁵ Uo. 1327—28. o.

sok munkássága alapján az elidegenedéstudományt néhány kérdését exponáljuk — s ez az elemzés egyúttal az elidegenedéstudományunk meglétének közvetlen bizonyítéka is.

Az elidegenedéstudomány vázlatja

Az elidegenedés az emberiség előtörténetének sajátossága, kifejezi a fejlődés egyoldalúságát, ellentmondásosságát, a fejlődés egyes elemeinek egymástól való elszakadását, egymáshoz való inadekvát viszonyukat. Ez az elidegenedés legáltalánosabb megfogalmazása, mely közvetlenebbül úgy ragadható meg, hogy az előtörténetben, a kommunizmust megelőző időszakban az ember és a társadalom fejlődése nem lehet harmonikus, egyes vonatkozásokban csak úgy léphet előre, ha más vonatkozásban visszafejlődik, vagyis a fejlődésért árat kell fizetni, s ez az ár az elidegenedés. Az elidegenedés a társadalmiság jellemzője, mégpedig két oldalról: egyrészt az osztálytársadalmi erők és viszonyok, másrészt az individuum és a társadalom viszonya oldaláról. Az előbbi oldal azt fejezi ki, hogy az ember elveszti a hatalmat, az ellenőrzést az osztálytársadalmi méretekben létrejött termelőerők — és a sokoldalúan, univerzálisan kibontakozott társadalmi viszonyok — felett. Másfelől megközelítve a kérdést, az előtörténetnek az a jellemzője, hogy az ember csak úgy tudja a természetfeletti hatalmat megszerezni, ha elveszti önmaga és a társadalom felett, vagyis az elidegenedés a termelőerők fejletlenségének következménye és fejlesztésének ára. A dolgok feletti hatalomért vívott harcban az ember átmenetileg az általa termelt dolgok hatalma alá kerül, és egy adott vonatkozásban — a termelésben — maga is dologként tételeződik.

Az elidegenedés utóbbi oldala viszont a társadalmi fejlődésnek az egyéni, az emberi fejlődéstől való elszakadását, a kettő szembekerülését jelenti. Az osztálytársadalmi, általános emberi haladás az egyes individuumokon keresztül, azok rovására tör utat magának. Az elidegenedés viszonya ebben a vonatkozásban viszonylag fejlett társadalom és viszonylag fejletlen individuum viszonya.

Marx szerint az elidegenedés szükségszerű szakasz az emberiség történetében, a termelés fejletlenségéből, s nem általában a termelésből adódik (azaz nem „eltárgyasulás”).⁶⁶ Ugyanakkor Marx amellett, hogy feltárta az elidegenedés romboló hatását, negatívumait, rámutat arra — s ebben van Marx elemzésének mélyen dialektikus volta —, hogy ezek a negatívumok egyben pozitívumok is, az elidegenedés az, mely létrehozza a tulajdonképpeni embert és társadalmat. Marxnál ugyanis az ember és a társadalom kialakulása nem zárul le az antropogenezissel, hanem az egész előtörténet alatt folyik, s csak a kommunizmusban válik teljessé, amikor az ember megszerzi saját lényegi erőit, és társadalmi méretekben uralmának veti alá őket. Ezeket a lényegi erőket éppen az elidegenedés hozza létre, s egyben megmutatja, hogy nem eleve tartoznak az emberhez, hanem történetileg megszerzettek.⁶⁷ Az elidegenedés tehát az a szakasz, mely megteremti a kommunizmus előfeltételeit, ebben áll történelmi szükségszerűsége.

⁶⁶ Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Berlin 1953. 716. o.

⁶⁷ Uo. 79. o.

Persze az előtörténetben sem teljes a szakadás egyfelől az emberek társadalmi méretekben megfogalmazott célja és akarata, s tevékenységük eredménye, másfelől az individuumok és a társadalom fejlődése között. Ez az ellentét maga is történeti fejlődésen megy át, egyre fokozódik, s végül a kapitalizmusban szinte a szakadásig mélyül. Általában azonban az ember bizonyos uralmat gyakorol az elidegenedés szakaszában is a társadalmi termelés és saját társadalmi kapcsolatai felett, de csak mint a dologi erők spontán mechanizmusának része, s céljai fonáku­ l tükröződnek tudatában.

Ugyanakkor a társadalom fejlettsége bizonyos keretet biztosít az individuumok fejlődésének, egészében azonban — ha nem a kimagasló individuumokat vesszük, hanem a típusokat — a magasabb társadalmi formáció nem jelent feltétlenül fejlettebb embert. Az ember fejlődése sajátosan ellentmondásos utat jár be, az elidegenedés fejlettebb fokán a társadalmi kapcsolatok univerzálisabbak, nagyobb lehetősége van a szükségletek kielégítésének, de korábban nagyobb harmónia volt a szükségletek és az igények között, s a munka alkotó jellege is jobban érvényesült: „A fejlődés korábbi fokain az egyes individuum teljesebben jelenik meg, éppen azért, mert vonatkozásainak teljessége még nincs kidolgozva és nem áll vele szemben mint tőle független társadalmi hatalmak és viszonyok.”⁶⁸

A társadalmi kapcsolatok univerzálódása ugyanis elidegenedett formában mint egyoldalú emberek univerzális kapcsolata jelentkezik — s maguk a kapcsolatok elszemélytelenedtek, dologivá váltak —, így nem jelentik univerzálisabb individuumok létét. Az elidegenedés tehát az individuumok összessége által termelt produktumok szembekerülése az egyes individuumokkal, illetve az összességgel. A munka társadalmi méretekben az ember fejlődése irányában hat, de az egyes ember személyiségét megnyomorítja. A Grundrissében ezt úgy írja le Marx, hogy az összes társadalmi erők a tőke erejeként, az emberek­ től elválasztott erőként jelennek meg.

Az elidegenedés az ember képességeinek és lehetőségeinek egymástól való elszakadása, s ennyiben az elidegenedés megszűnése az ellentmondás feloldódása az individuumok egyoldalúsága és a társadalom sokoldalúsága, univerzalitása között. Az elidegenedés tehát antropológiai szempontból sem tisztán negatív tényező, hanem az emberi lényeg kibontakozásának pozitív, alkotó periódusa. Másrésztől az elidegenedés teremti meg társadalmi méretekben a termelőerők olyan fejlettségi fokát, melynek alapján létrejöhet a mindenoldalú, univerzális ember, márpedig Marx szerint ezzel zárul az ember tulajdonképpeni genezise. A kommunizmus és az előtörténet tehát nemcsak a történelmi fejlődés két szakasza, hanem antropológiailag meghatározott értékrendet is alkot.

A marxizmus klasszikusai másrésztől a kommunizmus társadalmi jellemzését állítják szembe az elidegenedés szakaszával. A kommunizmust alapvetően úgy jellemzik, mint „szabad emberek egyesülését”,⁶⁹ melyben „a társadalmi életfolyamat . . . mint szabadon társult emberek terméke, azok tudatos tervszerű ellenőrzése alatt áll”.⁷⁰ A kommunizmus jellemzésére állandóan visszatérő mozzanat tehát, hogy az a társadalmi állapot, melyben az emberek megszerzik a hatalmat életük társadalmi termelése felett, a termelőerők és a ter-

⁶⁸ Uo. 80. o.

⁶⁹ A tőke I. Szikra, 1949. 89. o.

⁷⁰ Uo. 90. o.

melési viszonyok felett. A dologi hatalmak spontán mechanizmusát a társadalom életének tudatos irányítása váltja fel,⁷¹ „A személyek feletti kormányzás helyébe dolgoknak az igazgatása és termelési folyamatoknak a vezetése lép.”⁷²

A kommunizmusban megszűnik az individuum és társadalom ellentmondása, mivel „A társadalom magától értetődőleg nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy minden egyes ember fel ne szabaduljon”,⁷³ ez viszont a munkamegosztás megszüntetésével, a munka társadalmi megszervezésének más formája megjelenésével, a munka változtatása marxi törvényének uralkodóvá válásával egyértelmű,⁷⁴ mely „új termelő erőt alkot meg”.⁷⁵

Összefoglalva így jellemzik a kommunista társadalmat: „A termelési eszközöknek a társadalom által történő birtokba vételével kiküszöbölődik az árutermelés és ezzel együtt a terméknek a termelő feletti uralma. A társadalmi termelésen belüli anarchiát tervszerű tudatos megszervezettség váltja fel. Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberek közé . . . Az objektív, idegen hatalmak, melyek eddig a történelemben uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek. Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak attól kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásai is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.”⁷⁶

Ezzel nagy vonásokban felvázoltuk az elidegenedés történetfilozófiai rendszerét. Mint mondtuk, az elidegenedésnek ez az általános jellemzése megalapozza és szükségessé teszi az osztálytársadalmak egyes formációinak, a társadalom egyes szféráinak, illetve az egyes konkrét szituációiknak elidegenedtként való jellemzését. Mit értünk tehát konkrét elidegenedés szituáción? — előrebocsátva, hogy a mondtak a kapitalizmusra vonatkoznak, melyben az elidegenedés klasszikus formában érvényesül.

A konkrét társadalmi mozgásban az elidegenedés három fázisát különböztethetjük meg: az elválást, az önállósulást és a szembekerülést, ezek eredménye, összefoglalása társadalmi méretekben a közvetítésrendszerek kialakulása. Természetesen nem minden közvetítésrendszer elidegenedett rendszer, csak az emberi kapcsolatok eltárgyasult, a társadalmi viszonyok eldologiasodott formájában az. A kommunizmusban ez a forma felbomlik, és átadja helyét az emberi kapcsolatok által közvetítettségnek, illetve az emberi uralom alatt álló dolgok közvetítésrendszerének. Az elidegenedés mozgásának fázisait konkretizálhatjuk éppúgy a termék, mint a társadalmi élet egyes szférái, vagy a társadalmi tudat egyes formái mozgásán. A társadalmi élet szférái, elemei, mozzanatai ellentmondásos, elidegenedett mozgása úgy történik — a termék mozgásán példázva —, hogy a termék elválik a termelőtől, egy önálló szféra, az árucseré törvényei alá kerül, s végül a termelővel szemben álló magántulajdonként kapcsolódik bele a társadalmi összefolyamatba. De terméknek tekinthetjük a gondolatot is, melyet az ideológus — az anyagi termeléstől

⁷¹ MEM XX. Bp. 1963. 274—275. o.

⁷² Uo. 276. o.

⁷³ Uo. 289. o.

⁷⁴ Uo. 289—290. o.

⁷⁵ Uo. 291. o.

⁷⁶ Uo. 279. o.

elszakadt, önállósult és vele szembekerült szféra képviselője — „termel”, s amely ugyancsak elválk tőle, az ideologikus tudat elemeként megkezdí önálló mozgását és valami függetlenként objektiválódik az egyes emberrel, még saját alkotójával szemben is. Az irodalomban ennek a jelenségnek közismert példázata Goethe Bűvészinasa, vagy az arab mesék palackból kibocsátott dzsinnje. A konkrét elidegenedésszituáció általános tartalma tehát a marxi „visszajára fordítás”, a „fordított visszahatás”.

Amennyiben az elidegenedést végig akarjuk követni a társadalom egyes szféráin keresztül, meg kell állapítanunk, hogy minden egyes adott társadalom szempontjából az elidegenedés kiváltó oka az előző generációk által örökölt hagyott és a jelen nemzedék által elsajátított emberi lényegi erők — a termelőerők és felhasználásuk módja — elégtelensége. Ezért az előtörténetben minden társadalmi formációban újjászületik a társadalom gazdasági megszervezettségének torz, inadekvát formája, a munkamegosztás, mely az emberek gazdasági-társadalmi tagozódását megszabja. Ez a tagozódás mindenekelőtt tulajdonviszonyként jelentkezik, s ennyiben alapjává válik a társadalom nagyobb csoportjainak — az osztályoknak — a termelőeszközökhöz való viszonyuk révén történő elkülönülésének. Amíg a termelőeszközök monopolizálása fennáll, vagyis a magántulajdon bármely formája egzisztál társadalmi méretekben, addig az elidegenedés legélesebben az idegen munka elsajátításában (Aneignung fremder Arbeit), a kizsákmányolásban, a termelő és nem termelő osztályok közötti munkamegosztásban jelentkezik. Osztálytársadalmakban tehát a kizsákmányolás szituációjából kiindulva kell az elidegenedés társadalmi mozgását nyomon követnünk a termelők viszonyán — izoláltságán és atomizáltságán — keresztül az osztályok mozgásáig, s a társadalomtól elvált, önállósult és vele szembekerült szervnek, az államnak létrejöttéig. Ezt a folyamatot zárná le társadalmi szinten az ideologikus tudat elemzése, illetve az egyes ember oldaláról az individuumok egymástól és az emberi lényegtől való kölcsönös elidegenedése, az elidegenedett személyiség problémája.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Marx már az osztálytársadalmak jelenségeinek vizsgálatánál sem szűkíti le az elidegenedést a kizsákmányolás tényére és ennek következményeire. Bemutatja pl., hogy egyenlő árutermelők társadalmát feltételezve is kialakulhatnak az elidegenedés egyes jelenségei, elsősorban az áru- és pénzfetisizmus.⁷⁷ Kétségtelen azonban, hogy az osztálytársadalmakban, a magántulajdon előfeltétele mellett az elidegenedés döntő jelentkezési formája a kizsákmányolás.

A fentiekben megpróbáltuk logikailag felvázolni egy konkrét társadalmi formációra jellemző elidegenedés rendszer alapjait.

Összefoglalásul megkíséreljük megadni az elidegenedés meghatározását. Az elidegenedés az a társadalmi szituáció, a társadalom fejlődésének az a szakasza, melyben az emberek által létrehozott termékek, viszonyok és intézmények kikerülnek az emberek ellenőrzése alól, sőt felettük álló, idegen erőként kerülnek velük szembe, s az emberek által létrehozott tárgyi világ uralkodik az emberek felett. Az elidegenedés a termelés alacsony fokának következménye, s az emberiség fejlődésének az a szakasza, amelyben az ember még nem tud urrá lenni saját termelőerői és társadalmi viszonyai felett. A társadalom valamennyi szféráját áthatja, az ember meghasonlik önmagával, társadalmi lényegével és tevékenységével, mindenekelőtt termelő és munkatevé-

⁷⁷ Grundrisse Id. kiad. 901—918. o.

kenységével. Az elidegenedés a társadalmi fejlődésnek azt a formáját jelenti, mely a társadalmi termelés eredményeit elszakítja az egyes embertől, s csak a társadalom számára teszi elérhetővé, tehát a fejlődés az egyes ember rovására történik. Ennek konkrét társadalmi-gazdasági formája a munkamegosztás, mely az individuumot a társadalmi termelés egy meghatározott, szűk területére számúzi, és ott rögzíti. A munkamegosztás rendszere az individuumoknak csak egyoldalú, eltorzult fejlődését teszi lehetővé. A munkamegosztás ugyanakkor az egész elidegenedés kiváltó oka, történetileg a tulajdonviszonyokon keresztül felbomlasztja a társadalmi egyenlőséget, osztálytagozódást hoz létre, melyet rögzít a közösségtől elvált és vele szembekerült állam. A magántulajdon teljes uralma idején a társadalom egymástól elvált termelőkre oszlik, akiket csak a piac köt össze, ez a társadalmi atomizáció állapota. Az elidegenedés szakaszában a társadalmi termelőerők úgy jelennek meg, mint a tőke hatalma, képessége. A tőke a magántulajdon történelmi mozgásának legmagasabb foka, idegen munka elsajátításán, azaz a kizsákmányoláson, a termelési eszközök monopóliumán alapuló termelési viszony. A kizsákmányolást és a társadalom belőle adódó struktúráját nemcsak az állam rögzíti, hanem az ideologikus tudat is, melyben a tárgyak uralma mint természetes realitás, az osztályuralom mint természetes uralom jelentkezik, s így a fonák tudat csak az elidegenedés rendszerén belül mozog. Az elidegenedés feloldása az elidegenedett társadalom antagonisztikus ellentmondásaiból kiinduló, az egyes elidegenedett formákat lépésről lépésre megszüntető társadalmi folyamat. Döntő fordulat ebben a magántulajdonnak, mint az elidegenedés rendszer központi elemének megszüntetése szocialista forradalom révén. A szocialista társadalom azonban őrzi még az elidegenedés nyomait, elsősorban a fennálló gazdasági szerkezet, a munkamegosztás, másrészt a tudat ebből adódó korlátozottsága révén. A szocializmusnak tehát az a történelmi feladata, hogy létrehozza a kommunizmus anyagi-technikai bázisát — s egyben tudati előfeltételeit —, melynek alapján a munkamegosztás s vele az egész társadalmi elidegenedés megszüntethető. Az elidegenedés megszüntetése tehát a kommunizmus felépítésének folyamata, társadalmi oldalról annak a társadalmi állapotnak a létrehozása, melyben az ember urrá lesz saját termelőerői és társadalmi viszonyai felett, ennek megfelelően pedig antropológiai oldalról az ember lényegi erőinek az egyes ember által történő totális elsajátítása.

*

Az elidegenedés rendszeréről mondottak arról kívánták meggyőzni az olvasót, hogy egyrészt a kommunizmus reális távlatainak felmérése, másrészt ezzel szoros összefüggésben szocialista társadalmunk építésének problémái elkerülhetetlenül szükségessé teszik az elidegenedés elméletének rendszeres kifejtését. Szó sincs arról, hogy a szocialista forradalom győzelmével mintegy varázsütésre megszűnt volna az elidegenedés minden jelensége. Az elidegenedés felszámolásának folyamata éppen csak megindult azzal, hogy alapját, a magántulajdont társadalmi méretekben megsemmisítették. Magának az elidegenedés megszüntetésének a folyamata nem egy hirtelen változás, ugrászerű átalakulás eredménye, hanem egy egész történelmi korszakot ölel fel, a szocializmust, s éppen az elidegenedés totális felszámolása a szocializmus történelmi hivatása, s ezzel zárul le az emberiség előtörténete.

Az elidegenedésnek társadalmi méretekben meglevő jelenségei elől nem lehet azzal kitérni, hogy „ellentmondásokká” minősítjük át őket. Többről van itt szó, mint elnevezésről. Marx a társadalmi fejlődés meghatározott ellentmondásainak rendszerét tekintette elidegenedésnek, ez áll a szocializmus ellentmondásaira is. Éppen ezen ellentmondások sajátos tartalmát, magát a történetiséget tagadnánk meg azzal, ha az elidegenedés jelenségeinek bizonyos folyamatosságát nem ismernénk el. Az elidegenedés jelenségei szocializmusbeli meglétének elutasítása nem szocialista társadalmunk védelme, az elidegenedés egy társadalomnak nem „bűne”, hanem történelmi meghatározottsága. Az elidegenedés megléte a szocializmusban egyrészt a tárgyilag (a humanizált társadalmi környezetben, mindenekelőtt a termelőerőkben), másrészt a tudatilag a kapitalizmusból örökölt maradt társadalmi feltételek következménye. Felszámolásukra, a kommunizmus felé való haladásra irányul társadalmunk minden igyekezete, összpontosított törekvése. Azzal viszont egy lépéssel sem jutunk közelebb célunkhoz, sőt visszavet bennünket, ha nem ismerjük el az elidegenedés bizonyos jelenségeinek meglétét, és nem törekszünk a marxizmus fegyverével az elidegenedés problémájának feltárására, ami a gyakorlatban vezérfonalul fog szolgálni a szocializmus építésénél és az elidegenedés felszámolásánál.

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ В МАРКСИЗМЕ

Аттила Аз

Вводная часть статьи посвящена истории марксовской теории отчуждения. В ней очерчивается тот процесс, в результате которого эта важная проблема была вытеснена из марксистской философии и стала одним из главных орудий используемых буржуазной философией в ее нападении на марксизм.

Далее в статье дается краткое обобщение рассмотрения проблемы отчуждения в домарксистской философии. На основании этого обобщения делается вывод, согласно которому, в философии нового времени — в особенности начиная с эпохи просвещения — проблема отчуждения играет уже важную роль. Собственное исследование отчуждения начинается лишь в классической немецкой философии, а именно, у Гегеля, и причина этого состоит прежде всего в том, что условием систематического рассмотрения отчуждения является развертывание в классической форме действительного отчуждения в капиталистическом обществе. Историко-философское введение заканчивается разбором младогегельянской теории отчуждения, которая непосредственно подводит к марксовской теории отчуждения.

Изучение теории отчуждения Маркса показывает, что речь у него идет не о простом перенятии гегелевской и фейербаховской теории отчуждения. С самого начала Маркс употребляет это понятие в существенно отличном его осмыслении, связывая его с определенной общественно-философской проблематикой. Так у Маркса проблема отчуждения — это не «пережиток» незрелого возраста, а именно то средство, с помощью которого им мог быть осуществлен анализ классового общества и, в первую очередь, капитализма.

На основании сказанного автор считает, что проблематика отчуждения не исчезает у Маркса и в его зрелый период, и что изменяется лишь функция этой проблематики в связи с внутренним развитием марксовской философии. Относительно зрелого периода деятельности Маркса автором устанавливается гипотеза, согласно которой, отнесение категории отчуждения на задний план является следствием касающихся отчуждения конкретных, частных исследований, и сама категория с необходимостью появляется там, где речь идет об анализе общественно-экономического процесса в целом. При подведении итогов этих исследований в марксистской философии складывается система отчуждения, разработанная прежде всего в экономическом отношении, а также частью в политическом отношении и в отношении сознания. Та же ее сторона, которая касается философии исто-

рии, — в первую очередь благодаря деятельности Энгельса — дана в философии классиков в качестве полной системы.

В заключение автор делает попытку реконструировать марксовскую теорию отчуждения с некоторых ее сторон. Автор анализирует связь отчуждения и разделения труда, обозначая в последнем причину и исторический двигатель отчуждения. Далее автор рассматривает движение отчуждения в различных общественных сферах, и наконец указывает на связь отчуждения и социализма.

THE PROBLEM OF ALIENATION IN MARXIAN PHILOSOPHY

by A. Ágh

The introductory part of the article treats the history of the Marxian theory of alienation and briefly describes the process which led to by-passing this important problem in Marxian philosophy; consequently the problem became one of the main points of attack against Marxism by bourgeois philosophy.

The article goes on to briefly summarize the study of alienation in pre-Marxian philosophy. The author concludes that the question of alienation assumes an important role in modern philosophy, especially in the period beginning with the Enlightenment. The study of alienation actually begins with classical German philosophy, mainly with Hegel. This is primarily due to the fact that the development of a classical form of true alienation in capitalism is the pre-condition of the systematic study of alienation. The Introduction to the Philosophy of History closes with the alienation theory of the neo-Hegelians which precedes the theory of Marxian alienation.

The study of Marx's theory of alienation shows that he did not merely adapt the Hegelian and Feuerbachian theories, but from the very first he interprets the concept in a basically different way and associates it to a definite sociophilosophical problematic. Hence the problem of alienation is not an early „survival” in Marx's philosophy, but the means of analyzing class societies, primarily capitalism.

Consequently the author holds that even in Marx's later period the problematics of alienation are not eliminated, but because of the internal development of Marxian philosophy it changes its function. Hypothesizing for Marx's later period, he states that the category of alienation lost its significance because of the concrete specialized studies on alienation and it becomes necessarily manifest where the issue is the analysis of the total socio-economic process. Briefly, it can be stated that there is a system of alienation in Marxian philosophy which is elaborated mainly for economics, but to some extent for politics and consciousness too, while the other aspects of the philosophy of history are perfectly systematized as the result of Engels' work.

Finally, the author attempts to reconstruct a few aspects of the Marxian theory of alienation, examines the relation of alienation to the division of labour and regards the latter as the cause and historical motive of alienation. He then treats the motion of alienation in the different social realms and finally he speaks about the relation of alienation to socialism.